

ERMENİLERİN DAĞLIK KARABAĞ UYUŞMAZLIĞINA İLİŞKİN TUTUMLARININ İÇSEL NEDENLERİ

Ömer Göksel İŞYAR*

Abstract

In this study, primarily we determined the tough and uncompromising attitudes of Armenians on the Nagorno-Karabakh conflict. After that, we analyzed the internal causes behind them. First of all, we can see the existence of a security dilemma in the viewpoints of Armenian decision-makers, which specially appears against Azeris. In this framework, Armenians who cannot escape from the Turkophobia and the 'Greater Armenia dream' insist on removing the territorial injustice made against them in the Soviet period and claiming the historical ownership of the whole region. Other domestic incentives are the cognitive differences among Armenians from all over the world; the ultra-nationality that is decorated with religious motives; national consciousness that built on so-called genocide memories; demographic factor with its increase and decrease dimensions; symbolic and strategic importance of this region; severe economic problems; and political distress coming from Armenian opposition parties and groups.

Keywords: Nagorno-Karabakh, Armenian Nationalism, Azerbaijan, Armania, Transcaucasus/Transcaucasia

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ, Ermeni Ulusçuluğu, Azerbaycan, Ermenistan, Transkafkasya

1. Giriş

Azeriler ve Ermeniler arasında kökenleri 19. yy.ın başlarına dayanan Dağlık Karabağ bunalımının¹ 1988'de uyuşmazlığa dönüşmesinde, uyuşmazlığın 1992 yılında silahlı çatışma (savaş) halini almasında ve ateşkesin ilan edildiği Mayıs

* Yrd.Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Burada kısa bir açıklama yapmak gerekmektedir. Bunalımda taraflar, çıkarların farklı algılanmasından kaynaklanan, kuşku ve korkuyu barındıran bir durum içinde olup düşünceden öteye giden fiiller sergilemezler ve karşıdakini ortadan kaldırma amacını gütmazler. Bu haliyle gerilim/bunalım, genelde tarafların birbirlerini yok etmeyi planladıkları bir durum olup uyuşmazlık öncesi için daha geçerlidir. Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001, s. 361.

1994 tarihinden günümüze kadar sorunun barışçı yollarla çözümlenememesinde² Ermenilerin önemli bir rolünün bulunduğundan bahsedeceğimiz bu çalışmamızın ana konusu, Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına yönelik ortaya koydukları tutumlarının ardındaki temel içsel nedenlerin incelenmesidir.

Bilindiği gibi Ermeniler ve Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dokunulmaz sınırlarına saldırarak yaklaşık % 20'sini işgal etmişlerdir. Bu işgal fiili, devletler hukukunun 'resmi devlet ülkesi sınırlarının dokunulmazlığı' ve 'saldırı amaçlı savaşa başvurmama' ilkelerinin açıkça çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Günümüzde Ermenistan lehine toprak genişlemesi durmuş (durdurulmuş) olmasına rağmen, işgal fiili tüm sebep ve sonuçları ile bir realite halinde ortadadır. Dahası, Ermeni güçleri silahlı çatışmaları bu sefer Nahçıvan'a sıçratmaya çalışmakta, temas hattını (line of contact) sürekli ihlal etmekte ve ateşkes şartlarına önemli boyutlarda aykırı durumlar yaratmaktadır.

Şüphesiz ki, Ermenilerin Dağlık Karabağ konusundaki tutum ve davranışlarına birçok dışsal unsur da etki etmektedir. Rusya³, ABD, İran gibi dış güçlerin etkilerinden bahsedilebileceği gibi, uluslararası barış ve güvenlikten sorumlu kuruluşların gösterdiği yetersizlik, acizlik ve etkisizliğin/pasifliğin Ermenileri taviz vermeme konusunda cesaretlendirdiğine dair hipotezleri doğrulamak da büyük ölçüde olası gözükmektedir.⁴ Yalnız, araştırma konumuz çerçevesine bu dışsal unsurlardan sadece bir kısmının dahil edilmesi bile, çalışmamızı makale boyutlarının ötesine geçmeye zorlayabilir.

Ayrıca şu hususun sorgulanması da bize bu incelemenin içsel unsurları göz önüne alarak yapılmasının neden daha uygun olacağı konusunda bir fikir verebilir; acaba Ermenilerin tarih içinde idareleri altında yaşadıkları milletlerle aralarında çıkan sorunlara etki eden ve Ermenilerden kaynaklanan içsel nedenler olmasaydı, dışsal faktörlerin etkilerinden kolaylıkla bahsedebilir miydik? Örneğin, genelde ayrı bir devlet kurma isteğinin sonucunda Ermeniler, Batı ülkelerini daima Doğuluları cezalandırmaya davet etmişlerdir. Tacitus'un "Ambigua gens" i (acayıp halk) Ortaçağda Türklerle, Perslerle, Araplarla ve Bizanslılarla ardı arkası gelmez sorunlar yaşamıştır. Ermeniler, Batılıları sürekli olarak Doğu ülkelerinin iç işlerine karışmaya teşvik etmiş, özellikle ilk Haçlı Seferlerinde Doğuluların kolaylıkla affedemediği bazı girişimlerde bulunmuşlardır.⁵ 19. yy.ın ikinci yarısından itibaren Ermeniler Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında yaşarlarken de pek çok şiddet

² Ateşkesten günümüze Dağlık Karabağ'daki durum tam bir uyuşmazlıktır. Çünkü taraflar, askeri çözüm yöntemlerine başvurabileceklerini, hala birbirlerine bir tehdit unsuru olarak kullanmaya devam ediyorlar ve hatta Ermeni tarafı daha da ileri giderek silahlı müdahalelerde ve girişimlerde bulunabiliyor.

³ Rusya'nın uyuşmazlık konusundaki etkileri üzerine daha detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Regional Security Issues and Conflicts in the Caucasus and the Caspian Regions", K. R. Spillmann, J. Krause (der.), *International Security Challenges in a Changing World* (3. cilt) içinde, Zürich: Center for Security Studies and Conflict Research, 1999, <http://www.fsk.ethz.ch/publ/studies/volume_3/Aydin.htm>.

⁴ Kafkaslar ve Orta Asya'daki istikrarsızlık ve gerginliklerin içsel ve dışsal nedenlerini ayırt eden diğer bir çalışma için bkz. Aydın, *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus, Causes of Instability and Predicament*, Ankara: SAM Papers, 2000, s. 16.

⁵ Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara: Kök Yayınları, 1990, s. 9.

eylem ve gösterilerini sırf Avrupalı güçlerin müdahalesini sağlayabilmek gayesiyle sıkça kullanmışlardır.⁶

2. Ermenilerin Dağlık Karabağ Uyuşmazlığına İlişkin Tutum ve Davranışlarına Genel Bir Bakış

Dağlık Karabağ uyuşmazlığının sıcak çatışmaya dönüştüğü 1992 yılından ateşkesin imzalandığı 1994 yılına kadar geçen dönemde, Ermenilerin ve Azerilerin birbirlerine Dağlık Karabağ uyuşmazlığı ile bağlantılı olarak etnik temizlik uyguladıklarına dair önemli iddialar mevcuttur. SIPRI (The Stockholm Institute for Peace Research) ve Rus Savunma Bakanlığı gibi bazı kurum ve kuruluşların yaptıkları hesaplamalara göre, 1994 yılında imzalanan ateşkes antlaşmasına kadar, Dağlık Karabağ savaşında yaklaşık 24.000 insan hayatını kaybetmiştir. Bunların yaklaşık 18.000'i Azeri, aşağı yukarı 6.000'i ise Ermenidir.⁷ Ermeniler, Azerbaycan topraklarının % 20'sini (Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgeleri⁸) işgal etmiş; 18,000'den çok insanı öldürmüştü⁹; 50,000'den çok insanı yaralamış ve sakat bırakmış; 1,000,000'dan fazla insanı da zorunlu göçe tabi tutmuşlardır¹⁰. 4,959 kişi hala kayıptır, bu sayının 71'i çocuk, 326'sı kadın ve 358'i yaşlılardır; 800'den çok Azeri yerleşim birimi ise yağmalanmış ve yakılıp yıkılmıştır. Ermeniler, Azerilere ait 6,000 endüstriyel, zirai vb. iktisadi teşekkülü yok etmiş; 9 milyon metrekareye tekabül eden 150,000 konutu yerle bir etmiş; 4,366 sosyal ve kültürel kurumu ise tahrip etmişlerdir; işgal ettikleri topraklardaki tarıma elverişli arazilerin, sulama tesislerinin, ulaşım ve iletişim araçlarının tümünü de ortadan kaldırmışlar ve böylece Azerbaycan ekonomisine 22 milyar Amerikan Doları'ndan daha fazla zarar vermişlerdir. Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerde 'scorched-earth-policy' (düşman tarafından değerlendirilmesin diye, işgal edilen bölgelerde toprakta kullanılabilecek ne varsa yok etme politikası) uyguladıkları aşikardır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'nın bazı basın bildirimlerinde (örneğin, 16 Şubat 1994 ve 23 Mart 1994 tarihli bildirimler) savaş esirlerinin onlarcasının değişik sebeplerle öldürüldüğü açıklanmıştır. Ermeniler tarafından yapılan tüm bu eylemlerin insan hak ve hürriyetlerine ve Savaş Mağdurlarının Korunmasına İlişkin Cenevre Konvansiyonu'na aykırı olduğu da son derece açıktır.¹¹ Özellikle Kelbecer

⁶ Örneğin Derik bölgesindeki faaliyetleri için bkz. Ataöv, *A Brief Glance at The "Armenian Question"*, Ankara: Ankara Chamber of Commerce, 1984, s. 27.

⁷ Mukomel, "Demographic Consequences of Ethnic and Regional Conflicts in the CIS", M. Vale (çev.), *Russian Social Science Review*, 42 (3), 2001, ss. 23, 24.

⁸ Dağlık Karabağ Ermenileri, Ermenistan ve Rusya'nın da desteğiyle Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ ve kuzeyindeki Shaumian dışında diğer bölgelerini (Laçın, Kelbecer, Kubatlı, Agdam, Fuzuli, Zangelan, Cebrayıl ve Goradiz) işgal etmişlerdir.

⁹ Mukomel, 2001, op.cit. s. 24.

¹⁰ Ermenistan'da yaşayan tüm Azeriler, sistematik bir şekilde sınır dışı edilmişlerdir. Azerbaycan'daki Ermeniler ise, 1988'de Sumgait'de ve 1990 yılında Bakü'de olduğu gibi bazı münferit olayların sonucunda sınır dışı edilmişlerdir. Cornell, "Undeclared War, The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 20 (4), 1997, <http://www-scf.usc.edu/baguirov/azeri/svante_cornell.html>.

¹¹ Ermenilerce yapılan işkence ve mezalimlere ilişkin görgü tanıkları, uzman raporları, değişik istatistikler ve bildirimler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Violation of human rights in respect of prisoners of war and hostages kept in Armenia and Nagorno-Karabakh",

ve Laçın rayonları (ilçeleri) gibi, Ermeni işgali altında bulunan bölgelerden zorunlu göçe maruz bırakılan Azerbaycanlı Kürtler adına, Bakü'deki *Ronayi Kürt Kültür Merkezi* tarafından 2 Nisan 1993 tarihinde yapılan açıklamada, Ermenilerin Hocalı katliamının benzerlerini yapmaya devam ettikleri ve Kürtlere karşı "soykırım" uygulamaları belirtilmiştir.¹²

Bütün bu iddialara karşılık, bazı araştırmacılar da en azından "Azerilerin Ermenilere etnik temizlik uygulamadığının tartışmalı olduğunu" belirtiyorlar. Dağlık Karabağ savaşı boyunca 6.000 Ermeni'nin öldürüldüğü ve yaklaşık 396.000 Ermeni'nin ise zorunlu göçe tabi tutulduğu bir gerçektir.¹³ Ancak, bir noktayı da gözden uzak tutmamamız gereklidir ki; şu anda Ermenistan'da hiçbir Azeri yaşamadığı halde Azerbaycan'ın işgal edilmemiş bölgelerinde hala bir miktar Ermeni ikamet ediyor. Bu durum, titizce hazırlanmış bazı demografik istatistiklerde de tespit edilmiştir.¹⁴ Takdir edilmesi gerekir ki, etnik temizlik uygulayan bir ülkede bunun mümkün olmasını beklemek pek kolay değildir.

Azerbaycan, uyumsuzluğun başlangıcından itibaren Ermeni ulusçularını, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan kopartmayı istemekle suçlamaktadır. Azeriler, Ermenileri saldırgan taraf ve dolayısıyla düşman olarak görmekte; bu bölgenin bağımsız bir birim olduğunu asla kabul etmemekte ve Dağlık Karabağ Ermenilerini eskiden olduğu gibi 'Azerbaycan vatandaşları' olarak tanımlamaktadırlar. Azerbaycan'a göre; Ermenistan, tüm olayların kışkırtıcısı ve savaşı kaybetmelerinin de sebebidir. Bu durumda, Ermenistan Dağlık Karabağ'ı hem silah yardımları yoluyla hem de bizzat kendi güvenlik güçlerini göndererek desteklemiştir. Ermenistan ise bir taraftan bu iki iddiayı sürekli reddederken, diğer taraftan da ABD'ye karşı düzenlenen 11 Eylül terörist saldırılarının hemen öncesinde bu inkar edici tutumuna ters düşen bazı çıkışlarda bulunabiliyordu. Örneğin, Ermenistan Savunma Bakanı Mikael Melkonyan "Ermenistan ordusunun Dağlık Karabağ ordusuyla bir" olduğunu ve "Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendi silahlı güçleriyle

<<http://www.karabakh.org/?id=3060>>. (Bu bilgiler 'State Commission of the Republic of Azerbaijan on Prisoners of War, Hostages and Missing People' kaynağından alınmıştır.)

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. "Appeal of the Kurds Living in Azerbaijan to the Kurds of the World", <<http://www.karabakh.org/?id=3058>> ; Ayrıca 1988'den sonra Kürtlerin Ermenistan'dan sürülmeleri konusunda bkz. Müller, "The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91", *Central Asian Survey*, 19 (1), 2000, ss. 67-68.; Azerbaycan'daki Kürt toplumu, 1992 yılında Ermenilerce işgal edilen Laçın bölgesinde Kızıl Kürdistan benzeri bir devlet kurmak isteyen ve Moskova ile Erivan'ın manipülasyonlarına kolaylıkla alet olan Kürt hareketlerinden ve örgütlerinden ayrı tutmak gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nissman, "Competition for Pipeline Route Heats Up", *Caspian Crossroads Magazine*, 1 (Winter), 1995, <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb17.htm>>.

¹³ Mukomel, 2001, op.cit. s. 26.

¹⁴ 1989'da Azerbaycan nüfusunun % 6'sı Ermenilerden oluşuyordu. Bknz. Dawisha ve Parrott, *Russia and the New States of Eurasia, 'The Politics of Upheaval'*, New York: Cambridge University Press, 1994, s. 341. Dağlık Karabağ ve çevresindeki topraklar Azerbaycan'dan koparıldıktan sonra ise, Azerbaycan'da bugün yaşayan Ermeniler yaklaşık 10 ila 30 bin civarına inmiştir. "Azerbaijan", Country Reports on Human Rights Practices-2000, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, USA, 23 Şubat 2001, <<http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2000/eur/676.htm>>.

savunmaya hazır” olduğunu açıklamıştır.¹⁵ Bunun yanında, Ermenistan da Azerbaycan’ı uyuşmazlığa yol açan olayların nedeni/başlatıcısı olarak görüp suçlamaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki uyuşmazlığın her iki taraftan kaynaklanan nedenlerle çıkmaza girdiğini düşünmekteyiz. Azerbaycan, ülkesel bütünlüğünü ayrılıkçı ‘illegal’ güçlere karşı savunmaktadır. Ermenistan ise, kalkışılan işgal fiilini ve şiddet hareketlerini, kendi kültürünü ve milletini bir kez daha sözde bir “Türk jenosidinden” korumak için haklı göstermeye çalışmaktadır. Her iki tarafın da suçlarını inkar etmeleri, uyuşmazlığın çözümü sürecinde tıkanmaya ve ölü noktaya gelinmesine neden olmuştur. Üstelik hem Azerbaycan hem de Ermenistan kendilerini olası bir askeri çözüme hazırlamaktadırlar.

Azerbaycan, uyuşmazlığı kendi lehine sonuçlandırabilmek için zengin petrol rezervlerinin sağlayacağı faydalardan yararlanmak istemekte, yani bir tür “petrol diplomasisi” yürütmektedir. Ermenistan ise, kendisini petrol projelerinden dışlanmış ve izole edilmiş olarak görmektedir. Bu da Ermenistan’ın, meselenin çözümü üzerindeki uzlaşmaz tutumuna kolaylıkla yansiyabilmektedir. Ancak nadiren de olsa, bunun aksi gerçekleşebiliyor. Ermenistan’ın en yakın müttefiki olan Rusya, Azerbaycan’ın petrol zenginliğinden önemli paylar istediğinden dolayı zaman zaman Azerbaycan ile yakınlaşmayı rasyonel bulabilmektedir. Büyük oranda Rusya’nın etkisiyle, Ter-Petrosyan döneminde Ermenistan, Dağlık Karabağ’ın, Azerbaycan sınırları dahilinde güçlü bir otonomiye sahip olacağı ve Ermeni işgali altında tutulan Azerbaycan topraklarını aşamalı olarak boşaltacağı bir modeli benimsemek durumunda kalmıştı. Ancak, Ermeni muhalefetinin sert baskıları ve ülke içinde protestolarla birlikte ortaya çıkan karışıklıklar bu modelin ve dolayısıyla çözümün hayat bulmasına engel olmuştur. Bu aşamadan itibaren ise, Ermeni yetkililer genelde barışçı çözüm yönünde adım atmaktansa, Azerilerin iddialarından vazgeçmelerini (Status Quo’yu kabul etmelerini) sağlamaya çalışıyorlar. Dolayısıyla da, tek taraflı ya da karşılıklı tavizler verilmesini öngören birçok işbirliği-çözüm projesine olumsuz bakıyorlar.

Bu stratejilerinin hala geçerli olduğunu, Ermenilerin Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20’sini işgal altında tutmakta gösterdikleri kararlılığa bakarak anlayabiliriz. Ayrıca, Başbakanlığı esnasında Robert Koçaryan’ın yanı sıra, aralarında Ermenistan Dışişleri Bakanı ve Dağlık Karabağ yetkililerinin de bulunduğu birçok Ermeni karar verici, self-determinasyondan mutlak anlamda bağımsızlığı değil, bilakis Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan egemenlik alanı içerisinde kalarak yararlanabileceği bir otonomi şeklini anladıklarını resmen belirtmiş olmalarına rağmen, sonradan Aliyev’in bölgesel otonomi koşulunu ileri süren işbirliği tekliflerine somut bir karşılık vermemişler ve böyle bir hiyerarşi yaratabilecek her türlü barış projesini de peşinen reddetmişlerdir.¹⁶ Bu anlamda

¹⁵ Selimov, “Peace Over Nagorno-Karabakh Remains Elusive as the Populaces Drift Further Apart”, *EurasiaNet*, (24 Ağustos 2001), <<http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/6686f45896f15dbc852567ae00530132/da88637c8b97730cc1256ab5002dd6f5?OpenDocument>>.

¹⁶ Libaridian ve Yunusov, “New approaches to Nagorno-Karabakh: A Window of Opportunity?”, *East West Institute Policy Brief*, 3, 1998, <<http://www.ciaonet.org/pbei/ewi/ewi02.html>>.

Ermeniler, barış görüşmelerinde sonucun alınabilmesi için ön şartlardan biri olarak, Dağlık Karabağ'da kurdukları devletin uluslararası platformda tanınmasını istemektedirler. Nitekim, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan, Ermeni tarafının görüşmelerde sürekli olarak gözetileceği üç ana ilkedden birinin, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan idari yapısı içinde kalmasına asla rıza gösterilemeyeceği ilkesi olduğunu altını çizmektedir.¹⁷ Ancak Ermenistan bu tutumuyla, konuya ilişkin alınmış tüm uluslararası kararları ve geliştirilen barış planlarını/girişimlerini göz ardı etmiş olmaktadır.¹⁸

Ermenistan Ter-Petrosyan'ın devlet başkanlığı döneminde, bölgeden siyasi ve ekonomik anlamda tamamen izole olmamak amacıyla "barış için petrol" formülüne yaklaşmıştı. Aliyev ile o dönemki Ulusal Güvenlik Danışmanı Vefa Guluzade, petrolün istenen bir çözüme yönelik araç olarak kullanılabileceğini düşünüyorlardı. Bu çerçevede, üst düzey Azeri yetkililer Ermenistan makamlarına, çözüm halinde petrol kaynaklarından pay verebileceklerini ve petrol boru hattı güzergahının Dağlık Karabağ ve Ermenistan topraklarından geçebileceğini ifade etmekteydiler. Ermenistan'da bu fikre muhalefet edenlerin başında ise, dönemin başbakanı Robert Koçaryan geliyordu. Koçaryan hemen devreye girerek, Azerbaycan ile Dağlık Karabağ temsilcisi arasında doğrudan görüşmeler olmadan meseleye çözüm bulunamayacağını, mesele çözülmeden ise Ermenistan'ın, böyle bir boru hattı projesine asla izin vermeyeceğini açıklamıştır. Azerbaycan ise, meseleyi Dağlık Karabağ yönetimi ile görüşmek zorunda olmadığını düşünmekteydi. Hala da bu tutumunu sürdürmektedir. Azerilere göre, böyle bir görüşme, bir taraftan Dağlık Karabağ yönetiminin meşru kişiliğinin tanınması, diğer taraftan da kompromise dayalı olarak feragatte bulunmayı kabul etmek anlamına gelecekti. Ermeniler Azerbaycan'ın, sahip olduğu petrol/doğalgaz zenginliğine ve bunlardan sağlanacak gelirlerden pay elde etmek isteyen yabancı dost ve müttefiklerine güvendiğini düşünmektedirler. Azerbaycanlı yetkililer, bir dönem için gerçekten de, bu sayede Dağlık Karabağ bölgesine "altın tepsi içinde" sahip olabileceklerine inanmaktaydılar. Dolayısıyla bu ihtimal varken, yukarıda belirtildiği gibi, feragatle sonuçlanabilecek görüşmelere girmenin hiç anlamı yoktu. Hatta kimi yetkililere göre, bu şekilde sonuç alınmazsa, elde edilecek petrol gelirleri sayesinde Ermenilerin ellerinde olmayan modern askeri teçhizata sahip olunabilecek ve ekonomik ablukalarla iyice zayıflatılmış durumdaki Ermeniler karşısında kesin askeri başarılar elde edilebilecekti.

Peki, Ermenistan içindeki sertlik yanlısı gruplar neden yumuşamaya karşı ve çözümsüzlüğe varan stratejiler izlenmesini teşvik ediyor olabilirler? Buna pek çok şekilde cevap verebiliriz. Bu soruya verilebilecek cevapları bir sonraki bölümde zaten analiz etmeye çalışacağız. Ancak şurası açıktır ki, Dağlık Karabağ meselesi Ermenilerin son derece hassas oldukları bir konudur. Konunun önemi, haliyle Dağlık Karabağ uyuşmazlığının barışçı yollarla çözümünü büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Hiçbir ulusçu Ermeni lider bu bölgenin yitirilmesine göz

¹⁷ Kocharian, "To Win a Peace is of Paramount Importance", *Caspian News Agency CNA*, 7 Eylül 2001, <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0019.html>>.

¹⁸ Örneğin, BM Güvenlik Konseyi'nin 30 Nisan 1993 tarihli 822 sayılı, 29 Temmuz 1993 tarihli 853 sayılı, 14 Ekim 1993 tarihli 874 sayılı ve 12 Kasım 1993 tarihli 884 sayılı kararları; BM Genel Kurulu'nun 20 Aralık 1993 tarihli 48/114 sayılı kararı; AĞİT-Budapeşte (1994) ve Lizbon (1996) zirve kararları.

yumamayacağı gibi, Azeriler karşısında teslimiyetçi bir tavır alınmasının vebalini de kolaylıkla yüklenemez.¹⁹

Ermeni ulusçuları Dağlık Karabağ uyuşmazlığı açısından stratejik öneme sahip olan bazı bölgelerin barış süreci kapsamındaki pazarlıklara konu olmasına özellikle sıcak bakmamaktadırlar. Bu bölgelerin başında Laçın, Kelbecer ve Dağlık Karabağ'ın bir parçası olan Şuşa gelmektedir.²⁰ Ermenilerin gözünde Laçın'ın önemi Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki "hayati" olarak nitelendirilen iletişimi sağlamasından²¹; Kelbecer'in önemi bu hayati iletişimi kontrol eden bir mevkide bulunmasından²²; Şuşa'nın önemi ise tüm bölgeyi kontrol edecek kadar yüksek bir konumda olmasından kaynaklanmaktadır.²³ Barış görüşmelerinde, bu bölgelerin Azerbaycan'a geri verilmemesi yönündeki Ermeni baskı ve taleplerinin karşı taraf üzerinde kısa süreli de olsa istenen etkiyi yaptığından bahsedebiliriz.²⁴ Bu durumda, Ermenilerin barış görüşmeleri esnasında genelde toprak tavizine dayalı işbirliğine yanaşmadıkları görülmektedir.

Ermeniler bir taraftan Dağlık Karabağ uyuşmazlığının halledilmesini mümkün olduğunca geciktirmek için çaba harcarken, diğer taraftan da Dağlık Karabağ dışında işgal ettikleri ve savaş öncesinde nüfusunun çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu birçok bölgeden askerlerini geri çekmek istemiyorlar. Buna karşı, Azerbaycan da Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a yönelik uyguladığı ablukayı devam ettirmektedir. AGİT Minsk Grubu'nun sunduğu ve Ermeni askerlerinin işgal altındaki Azeri bölgelerinden çekilmesini öngören bir takım çözüm önerileri, Ermenilerce kabul edilmemiştir.²⁵ Özellikle 1996 yılında Lizbon'da yapılan AGİT

¹⁹ Bknz. Libaridian ve Yunusov, 1998, <<http://www.ciaonet.org/pbei/ewi/ewi02.html>>.

²⁰ Raptis, *Nagorno Karabakh and the Eurasian Transport Corridor*, 1998, (OP98.03), s. 8.

²¹ Bundan ötürü, bu iletişim koridoruna "hayat koridoru" olarak da atıfta bulunmaktadır.

²² Kelbecer ilçesi, bölgede 1970'den beri işletilen (Armzlotu Yakoby tarafından) Zodskiy altın madeninden dolayı da Ermeniler için önemlidir. Blandy, *The Impact of Baku Oil on Nagorny Karabakh, Waxing Western Influence: Waning Russian Power*, London: Conflict Studies Research Centre, 1997, <<http://www.ppc.pims.org/Projects/csre/TheImpactOfBakuOilOnNagornyKarabakh.htm>>.

²³ Bknz. Cox ve Eibner, *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh*, Londra: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, 1993, <<http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>> ; Uhlig, "The Karabakh War", *World Policy Journal*, 10, Winter 1993-94, 1994, s. 50.

²⁴ Minsk Grubu'nun Mayıs 1997 planının revize edilmiş halinin birinci aşamasında yapılan görüşmeler esnasında Laçın'ın Azerbaycan'a geri verilmemesi yönündeki Ermeni isteği Aliyev tarafından kabul edilmiştir. Aliyev, bu tavizin sinyallerini, ABD'ye aynı yılın Temmuz ayında yaptığı ilk resmi ziyaret esnasında vermişti. E.Walker, "No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh", *Strengthening Democratic Institution*, (February), 1998, <<http://www.ciaonet.org/wps/wae01/html>>.

²⁵ Bu tespiti yapanlardan biri de, ABD Kongresi'nin Illinois'li üyesi John Porter'dır. İlginçtir ki, Porter, 62 Kongre üyesinin mensubu olduğu "Armenian Caucus" adlı inisiyatifin başkan yardımcısı olacak derecede Ermenilere yakınlığıyla tanınmaktadır. Hatta eşi Kathryn Porter da, Ermenilere ulaştırılan pek çok insani yardımı organize ettiği için "Karabağ meleği" olarak bilinmektedir. Longworth, "Armenia's 'Angel Of Karabakh', Armenians Acquire Roots of Power", *Chicago Tribune*, 14 Nisan 1998, <<http://www-scf.usc.edu/~baguirov/azeri/longworth3.htm>>.

zirvesinde belirlenen ilkeler²⁶ dahilinde ileri sürülen barış projeleri, 1998 yılındaki 'Ortak Devlet'²⁷ tasarısına kadar Ermenilerce kabul görmemiştir. Lizbon tasarısının ardından, görüşmelerde Ermeni tarafını temsil eden Libaridian, oturumlara Dağlık Karabağ Ermeni temsilcisinin katılmaması durumunda, AGİT barış sürecine verdikleri desteği çekeceklerini açıklamıştır. Bu aşamada Devlet Başkanı Ter-Petrosyan da, yaptığı çok sert bir açıklamada, Ermenistan'ın AGİT Minsk Grubu tasarısını tanımadığını bildirmiştir.²⁸ Üstelik, Dağlık Karabağ Ermenileri, barış görüşmelerine diğer taraflarla eşit statüde katılmayı isterlerken,²⁹ Dağlık Karabağ Azerileri için böyle bir hakın varolabileceğini dahi asla kabul etmemektedirler.³⁰

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Ermeniler barış süreci kapsamında, bir çeşit *deadlock* oyunu oynamıyorlar. Yani öncelikle karşıdakinin teslim olmasını bekliyorlar; istediklerini bu yolla elde edemiyorlarsa ikinci seçenek olarak çatışmacı stratejileri tercih ediyorlar; işbirliği seçeneğinin ancak üçüncü sırada algılandığı bu oyunda, karşıdakine teslim olmak asla kabul edilebilir bir durum olarak değerlendirilmemektedir.³¹ Ancak Ermeniler bazen de *mahkum ikilemi* içinde oldukları imajını verebiliyorlar. Bunu da, özellikle Batılı ülkeleri yanıltmak için, İslam ülkeleri arasında, özellikle Türk tehdidi karşısında varlıklarını koruma endişesi taşıdıkları ve böylece işbirliği muhataplarının samimiyetine güvenemeyecekleri imajını vererek vurgulamaya çalışıyorlar.

Diğer taraftan Ermenilerin Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20'sini işgal altında tutmaya devam etmeleri, onların en azından olası bir işbirliğine tamamen de kapalı olmadıkları şeklinde yorumlanabilir. Ermeniler, bu toprakları Dağlık Karabağ ve Laçın koridoruna karşı bir pazarlık kozu olarak kullanmayı düşünüyor olabilirler.

²⁶ Lizbon başkanlık deklarasyonunda şu ilkeler yer almaktadır: (1) Azerbaycan ve Ermenistan'ın toprak bütünlüklere; (2) Dağlık Karabağ'ın self-determinasyona dayalı yasal statüsü, ancak Azerbaycan içinde en yüksek dereceden kendi kendini idare şeklinde olabilirdi; (3) Dağlık Karabağ ve onun halkına güvenlik garantisi sunulması.

²⁷ Genelde, tam olarak neyi ifade ettiği açık olmadığından dolayı yanlış tanımlanabilen bu model hem Dağlık Karabağ hem de Abhazya uyumsuzluklarında bir tasarı olarak sunulmuştur. Ortak devlet modelinde, konfederal ve federal mantığın bir sentezini bulmak olasıdır. Dolayısıyla uluslararası hukuk teorileri bu 'melez modelin' şekli ve esasları üzerinde kolaylıkla uzlaşmamaktadırlar. Ortak devlet modelinin federal özellikleri şunlardır: üye devletlerin kurulan birlikten/devletten tek tarafı olarak ayrılma haklarının olmaması ve bu ortak devletin dış temsilinin tek bir merkez tarafından yerine getirilmesi. Bu anlamda, ortak devletleri oluşturan devletlerarası antlaşmalar üye ülkelerin dış egemenlik yetkilerini sınırlamaktadırlar. Modelin diğer özellikleri ise, doğası itibarıyla konfederaldir ve yatay ilişkilere dayalıdır. O halde ortak devletler, esasında devletlerarası antlaşmalarla oluşturulan birlikler (union) dir. Emerson, Tocci ve Prokhorova, "A Stability Pact for the Caucasus in Theory and Practise – A Supplementary Note", *Southeast European and Black Sea Studies*, 1 (3), 2001, s. 124.

²⁸ E. Walker, 1998, <<http://www.ciaonet.org/wps/wae01/html>>.

²⁹ Council of Europe Parliamentary Assembly, *Report on the Conflict in Nagorno-Karabakh*, (Rapporteurs: Mr. Pfuhl, Mr. Sole Tura), Doc.7182, Strassbourg, (17 Ekim 1994), <<http://stars.coc.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>>.

³⁰ Sneider, "Ethnic Conflict in Ex-Soviet Region Keeps Riches Out of Reach", *Christian Science Monitor*, 87 (130), 1995, s. 7.

³¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Goldmann, *The Logic of Internationalism, 'Coercion and Accommodation'*, Londra: Routledge, 1994, ss. 128-129.

Barış sürecindeki tıkanma kolaylıkla üstesinden gelinecek gibi görünmemektedir. Zira, Ermenilerin Dağlık Karabağ konusundaki tutumları gün geçtikçe sertleşmektedir. Nitekim, 1998 yılında işbaşına gelen Devlet Başkanı Koçaryan'ın, Ter-Petrosyan'dan daha katı bir tutum takındığı göze çarpmaktadır.³² Bu yargıya şuradan ulaşabiliriz: Ter-Petrosyan, görüşme ve işbirliğine daha yakın olan "aşamalı" stratejiyi benimseyerek, bu uyumsuzluğa yönelik geleneksel Ermeni yaklaşımı olan (özellikle Karabağlı Ermeniler için) "paket" yöntemini göz ardı etmişti.³³ Şüphesiz ki aşamalı strateji, atılacak adımın daha az iddialı gibi görünmesine yol açacak şekilde sorunun küçük parçalara ayrılmış alt konuları bazında ele alınmasına ve böylece karar vericilerin kamuoyu baskılarına daha az muhatap olmalarına imkân sağlayacak derecede yavaş ama derinden bir işbirliği süreci ile taraflar arasında geniş kapsamlı bir oydaşma zemininin geliştirilmesine katkı sağlayabilirdi. Ancak Koçaryan, tekrar paket yöntemine dönerek, işbirliği olanaklarının zayıflamasına katkıda bulunmuştur.³⁴ Yeni devlet başkanı, Moskova'da yayınlanan GazetaSNG'ye 7 Eylül 2001 tarihinde yaptığı açıklamada, uyumsuzluk taraflarının paket yöntemini (maksimalist yaklaşım) benimsemeleri halinde, daha görüşmelerin en başında nerede feragat edecekleri ve hangi hususlarda kazançlı çıkacakları hakkında bilgi sahibi olacaklarını ve böylece çözüme daha fazla yaklaşacaklarını düşündüğünü ifade etmiştir.³⁵

Görüşmelerdeki bu tutumlarının yanı sıra Ermeniler, ateşkese rağmen bazı silahlı girişimler ve ateşkes ihlallerinde bulunmaya veya en azından rakibini askeri güç kullanma tehdidi altında tutmaya devam ediyorlar. Nitekim Azeriler, Ermenilerin büyük olasılıkla, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının geçeceği güzergahı tehdit etmek ve kontrol altına almak için, kuzeyden saldırabileceklerini düşünerek stratejik hazırlıklar yapıyorlar. Bu olası saldırının Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan sınırlarının kesiştiği Kazakh ve Yevlakh bölgelerinden olacağını hesaplıyorlar. Gürcistan'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin başında gelen ve yakınlarında bir Rus üssü bulunan Ahalkalek-Javakhetia (Cevahetya) bölgesi de bu anlamda, uyumsuzluğun tarafları için stratejik bir önem taşımaktadır. 1998 yılı içinde Ermeni silahlı kuvvetleri, birçok defa Gedebey bölgesine, Terter'e ve Tovuz bölgesine silahlı tecavüzlerde bulunarak, ateşkese ciddi anlamda ihlal etmişlerdir.³⁶

Son tahlilde, güvenli ikilemi içindeki Ermeniler, petrol gelirlerini kullanarak sürekli silahlandııklarını düşündükleri Azeriler karşısındaki avantajlarını kaybetme korkusundan hareketle, bitirici bir harekate girişmeyi her an düşünebilirler. Bu ihtimal, özellikle Azerbaycan Halk Cephesi'nin "kan ile verilen kan ile geri alınır" sloganı yanı sıra, Aliyev'in de son zamanlarda sıkça duymaya

³² Bu sertleşme özellikle 1999 Parlamento baskınından sonra hissedilir derecede artmıştır.

³³ Levine, "When the Victim Becomes the Bully, Armenia: Winning is bad for its reputation", *Newsweek*, 122 (22), 1993, s. 50.

³⁴ Mooradian ve Druckman, "Hurting Stalemate or Mediation? The Conflict Over Nagorno-Karabakh, 1990-95", *Journal of Peace Research*, 36 (6), 1999, s. 711.

³⁵ Bu açıklama için bkz. Kocharian, 2001, <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0019.html>>.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıahmetoğlu, "Kafkasya-Ötesi'ndeki Siyasal Gelişmeler ve Hazar Petrolleri", A. Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri Ve Petrol Boru Hatları* içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998, s. 30.

alıştığımız askeri çözümleri terennüm eden söylemleri karşısında ürken Ermenilerin zihinlerinde, Rusya'nın da kışkırtmasıyla kuvvetlenebilir.

3. İçsel Nedenlerin Analizi

Bu bölümde, Ermenilerin bölgede gerçekleştirdikleri işgallerin ve Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin yukarıda belirttiğimiz tutumlarının ardındaki içsel nedenleri birbirinden ayırmak çoğu zaman mümkün olmamıştır. Bu durumda, hem sertliğe hem de işgal fiillerine yol açan içsel sebeplerin bir arada incelenmesi şeklinde bir yaklaşımı daha doğru bulduk. Dolayısıyla, Ermenilerin sertlik ve işgalleri dediğimizde, hem bunalımın uyuşmazlığa dönüşmesinde, hem sıcak çatışmaların ortaya çıkmasında ve hem de barış görüşmelerinden bir sonuç alınmamasında etkili olan Ermeni tutum ve davranışlarını kastetmiş oluyoruz.

Bu açıklamalar ışığında Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığındaki tutum ve davranışlarının başlıca içsel nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

3.1. Ermenilerin söz konusu uyuşmazlığa ilişkin sert tutumlarının arkasındaki en önemli nedenlerden biri, karar vericilerinin meselelere sıfır toplamı³⁷ bir zihniyetle bakmalarından ve çatışmaya engel olacak uluslararası bir üst otoritenin bulunmamasından³⁸ kaynaklanan **güvenlik ikilemidir.³⁹ Stuart J. Kaufman Dağlık Karabağ uyuşmazlığında olduğu gibi, Soğuk Savaş sonrasındaki pek çok etnik gerginlik, uyuşmazlık ve savaşların arkasında, temel nedenlerden biri olarak bu faktörü görmektedir. Bu noktada üzerinde duracağımız güvenlik ikilemine yol açan içsel neden, Ermeni karar vericilerinin Dağlık Karabağ meselesindeki gibi toprak sorunlarına genelde **sıfır toplamı olarak bakmalarıdır.** Özellikle Bolşevik idaresi altında kaldıkları dönemlerden başlayarak Ermeniler, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Ahalkalek bölgelerine sahip olmalarını Ermenistan'ın kayıpları olarak algılamaktadırlar.⁴⁰**

Esasında Ermenilerin neden böyle bir algılama içinde oldukları, başlı başına ilginç bir tarihsel araştırma konusudur. (Dağlık) Karabağ bölgesi daha önce hiçbir zaman Ermeniler tarafından yönetilmemiştir. 14 Mayıs 1805 tarihinde Çarlık Rusyası ile Şeki ve Karabağ hanlıkları arasında yapılan Kürekçay Antlaşması'na kadar bölgede zaman zaman İran ve Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir Türk idaresi mevcuttu. Rusya ile İran arasında, bölge üzerine yürütülen savaşların ilk aşamasını

³⁷ Sıfır toplamlıktan kastımız: 'Kendi kaybını rakibinin/rakiplerinin kazançları kadar görmek veya tersidir'.

³⁸ Azeriler ve Ermeniler arasındaki kanlı çatışmaların, Rusya'daki 1905 ve 1917 devrimlerinin ardından ve 1990'ların başında ise SSCB'nin yıkılması sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğu ile açıklanması olasıdır. Saroyan, *Minorities, Mullahs, and Modernity: Reshaping Community in the Former Soviet Union*, Berkeley: International & Area Studies University of California, 1997, s. 169.

³⁹ Bknz. King, "The Myth of Ethnic Warfare, Understanding Conflict in the Post-Cold War World", *Foreign Affairs*, 80 (6), 2001, s. 166.

⁴⁰ Bknz. Chorbajian, "Introduction to the English Language Edition", L. Chorbajian, P. Donabedian, C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, 1994, s. 6.

Rusya lehine sonuçlandırılan 1813-Gülistan Barış Antlaşması'ndan sonra⁴¹, Çarlık 1819'da Şeki, 1820'de Şirvan, 1822'de Karabağ ve 1826'da da Taliş hanlıklarını lağvetmiş ve tüm bu topraklar Çar adına hazineye devredilmiştir.⁴² Bu bölgeler Rusya'nın birer eyaleti haline getirilmişlerdir.⁴³ Çar I. Nikola 1828 yılında Transkafkasya'da bir **Ermeni vilayetinin** (oblast/otonom bölge) kurulmasına ve bu bölgeye Ermenilerin göç etmelerine izin vermiştir. Bu vilayetin kurulması, 1827 yılı içinde bazı Ermeni temsilcilerin Çar'a sundukları projenin somut bir sonucu idi. Bölgede yaşayan Ermenileri temsilen Lazaryan ve Argutyanyan'ın hazırlayıp sundukları bu projeye göre, Ruslar Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri birleştireceklerdi. Dolayısıyla bu plan, Ermenilerin kendilerine ait bir yurda kavuşmaları anlamına gelecekti. Ermenilerin kendi toprakları arasında gördükleri bölgeler listesi içinde, bugünkü Dağlık Karabağ da bulunmaktaydı. Fakat I. Nikola Ermenilerin bu isteğini kabul etmemiş, onlar için ancak bir vilayet oluşturmayı uygun görmüştür.⁴⁴ Bu oblast, Azerbaycan'a ait Erivan, Nahçıvan ve Ordubad bölgelerinde tesis edilmiş ve doğrudan doğruya Çarlık bürokratları tarafından yönetilmiştir. Bu, Azerbaycan toprakları üzerinde bir Ermeni politik birimi kurmaya ilişkin ilk ciddi teşebbüstür. Bir Ermeni krallığının kurulmasını ümit eden Ermeniler doğal olarak bu vilayetin kurulmasından tatmin olmamışlar ve I. Nikola'ya hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir.

Rusya'nın Hariciye, Dahiliye, Savunma ve Maliye bakanlıklarının hazırladıkları 4 ciltlik "Zakafkasya'daki Rusya Torpaglarının İcmali" (SPB, 1834) isimli kitapta Karabağ, "Müselman eyaletleri" terkiibine dahil edilmiştir. Demek ki, Çarlık Rusya'sı Karabağ'ı resmen "Ermeni Vilayeti" içinde bir bölge olarak kabul etmiyordu.⁴⁵

Rusya Transkafkasya'daki vilayet sisteminde sık sık önemli değişiklikler yapmıştır.⁴⁶ Bu değişiklikler bölgenin geleneksel idari ve etnik yapısını tamamen değiştirmiştir. Karabağ bölgesi bir ara Bakü Vilayeti'ne bağlanmıştır. Bu durum,

⁴¹ 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan Barış Antlaşması ile, İran'a bırakılan Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları dışındaki tüm Kuzey Azerbaycan Rus İmparatorluğu'na bağlanmış, yani Karabağ'ın Rusya'ya bağlı olduğu bir defa daha tasdik edilmiştir.

⁴² Rus Çarlığı Transkafkasya'da ele geçirdiği hemen her bölgede aynı yöntemi uygulamıştır. Tıpkı Gürcistan ve Kırım'da olduğu gibi, işgal edilen bölgeler önce Rusya'nın himayesinde otonom veya yarı-otonom birer bölge olarak kabul edilmiş ancak bir müddet sonra, Rusya tarafından ilhak olunarak Çarlığın hazinesine dahil edilmişlerdir. Bu yöntem, hem Azerbaycan bölgesinde bulunan Hanlıklara hem de Ermenistan bölgesinde tatbik edilmiştir. Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, No: 11, Kafkasya Araştırmaları Dizisi-2, 2000, ss. 82, 83.; Onk, *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul: y.e.y., 1997, s. 45.

⁴³ C. Walker, *Armenia and Karabagh, The Struggle For Unity*, Londra: Minority Rights Publications, 1991, s. 83.

⁴⁴ M. Khorenatsi, *Histoire des Arméniens*, II. Kitap, ss. 447, 448'den atıfta bulunan Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 70.

⁴⁵ Aktaran Onk, 1997, op.cit. s. 63.

⁴⁶ Papazian, "George A. Bournoutian: Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record", *The Journal of the Society for Armenian Studies*, 10 (1998-1999 [2000]), <<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/1797.html>>.

1840 yılına kadar sürmüştür. 1840'ta Karabağ bölgesi Şuşa kazasına dönüştürülmüş ve Hazar (Kaspi) eyaletine dahil edilmiştir. 1868'den sonra ise, Karabağ'ı da içine alan "Gence Vilayeti" oluşturulmuş ve böylece Şuşa kazası, yani Karabağ bu vilayete bağlanmıştır. Zangezur kazası ise bu sırada kurulmuştur. Karabağ bölgesinin bu idari yapısı ise, 1921 yılına kadar değişmeden kalmıştır.⁴⁷

28 Nisan 1920'de Karabağ ve Azerbaycan'ın⁴⁸ ve 1 Aralık 1920'de de Ermenistan'ın 'Sovyetleştirilmesi'nden sonra⁴⁹, Karabağ uyuşmazlığı Sovyetler Birliği'nin bir iç meselesi haline geldi. Azerbaycan Devrimci Komitesi *Azrevkoun*'un 30 Kasım 1920'deki deklarasyonuna göre, sorunlu Zangezur ve Nahçıvan bölgelerinin Sovyet Ermenistan'ına bırakıldığı ve Karabağ'a da *self-determinasyon* hakkı verildiği ilan edildi.⁵⁰ Burada belki de Azeri Komünistlerinin amaçlarından biri, Azerbaycan'ı Türkiye'den izole edebilmek idi. Bu gelişme, esasında anlaşılması güç bir durum arz ettiği gibi, bu aşamadan sonra ortaya çıkacak bazı anlaşılması güç gelişmelere de kaynaklık etmiştir. Bazı kaynakların belirttiklerine göre, Ermenistan'da Sovyet idaresi kurulduktan sonra, Azerbaycan Sovyet otoriteleri çok bariz ve açık bir şekilde, Karabağ, Zangezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan SSC (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)'nin ayrılmaz parçaları olduğunu duyurmuştu.⁵¹ Sovyet Azerbaycan'ının Hükümet Başkanı Neriman Nerimanov'un imzasını taşıyan ve belirttiğimiz bu üç bölgenin Ermenistan SSC'nin "ayrılmaz parçaları olduğunu" ilan eden söz konusu deklarasyon, R. G. Hovannisian'a göre, Sovyet halkları arasında sınırların önemini olmadığı fikrini yansıtan "Büyük Sovyet *Paternalizminin*"⁵² bir göstergesi idi.⁵³ Bu deklarasyondan, Pravda (gerçek) Gazetesi'nin 4 Aralık sayısında Stalin tarafından da övgüyle bahsedilmiştir. Bolşevik liderlerden Ordzhonikidze ise bu deklarasyonu, Bolşevizmin ulusal uyuşmazlıkları iyileştirme gücünün bir göstergesi olarak lanse etmeye çalışmıştır.⁵⁴ Ancak Nerimanov, daha doğrusu Azerbaycan'daki hükümet yetkilileri sonradan

⁴⁷ Yasin Aslan, *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*, Ankara: Kök Yayınları, 1990, s. 50.

⁴⁸ Mayıs 1920'den itibaren Karabağ meselesi üzerine Azerbaycan-Rusya ittifakı oluşturuldu.

⁴⁹ Sovyet ve Türk güçlerinin kendilerine karşı bir araya gelerek tehdit oluşturduğunu gören Ermeniler, yetkiyi Bolşeviklere devrettiler. Ermenistan'da Sovyet rejiminin kurulması bu şekilde meydana geldi.

⁵⁰ Dışişleri Halk Komiseri G.V.Çiçerin, daha önceden Azerbaycan ordularının Karabağ ve Nahçıvan'dan çekilmesi teklifinde bulunmuştu. Bir başka öneriye göre de, 11. Kızıl Ordu bölgeye müdahale etmeli ve iki ülke arasında tampon bir bölge oluşturulmalıydı. Bondarevsky, "The Karabakh Problem: The Roots of the Political Crisis, and the Origins of the War Between Armenia and Azerbaijan (a Russian viewpoint)", y.t.y., <<http://www.caspiantimes.com.html/states/azerbaijan/articles/geopolitics/nagorno.html>>; ayrıca bkz. Alishov, *The Role of Caspian Oil in Maintaining Stability in the Caucasus Region: In the Case of Mountainous Karabakh Conflict* (Doktora Tezi), 1999, <<http://scf.usc.edu/~baguirov/azeri/dadash1.htm>>.

⁵¹ Malkasian, "Gha-ra-bagh!", *The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*, Detroit: Wayne State University Press, 1996, s. 23.

⁵² Paternalizm: Dahil olan kişilerin veya örgütlerin serbestlik ve sorumluluğa sahip olmadığı, bunların güvenlik ihtiyaçları başta olmak üzere diğer ihtiyaçlarını da karşılayan kontrol sistemi. Longman, *Dictionary of Contemporary English*, 1995.

⁵³ Zikreden Alishov, 1999, <<http://scf.usc.edu/~baguirov/azeri/dadash1.htm>>.

⁵⁴ Galoyan ve Khudazerdyan (ed.), *Nagorny Karabakh*, ss. 28-29'dan atıfta bulunan Malkasian, 1996, loc.cit.

nedense fikirlerini değiştirmişlerdir. Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Başkanı Nerimanov kısa bir süre sonra, eğer Karabağ Ermenistan SSC'ne verilirse, Azeriler arasında Sovyet karşıtı bir ayaklanma çıkabileceği uyarı ve tehdidinde bulunmuştur. Sovetakan Haiastan (Sovyet Ermenistanı) Gazetesinde, Azeriler ve Ermenilerin Karabağ konusunda anlaştıklarını ve bölgenin Ermenistan'a bağlanmasını kabul ettiklerini belirten haber yayımlandıktan üç hafta sonra, Komünist Partisi'nin Kafkas Bürosu, Nerimanov başta olmak üzere Azeri Sovyet yetkililerinin fikir değiştirmesinden sonra yeniden toplanmış ve meseleyi ele almıştır. 4 Temmuz 1921 tarihinde Büro'nun genel kurulu meseleyi oylamış ve Dağlık Karabağ bölgesinin, 4'e 3 çoğunlukla Sovyet Ermenistan'ına bağlanmasına karar verilmiştir. Ancak, karardan bir gün sonra, yani 5 Temmuz günü, çok ilginç bir şekilde Ordzhonikidze ve Tiflis'ten bir Ermeni komünisti olan Hmayak Nazaretyan, Büro'dan bu kararı yeniden ele almasını istemişlerdir.⁵⁵ Kafkas Bürosu, konuyu pek fazla tartışmadan, yaptığı yeni oylamada, 5 Temmuzda üç kişinin yokluğunda dört üyesinin olumlu oyu ile bir önceki kararının aksi yönünde hükmetmiş ve böylece, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan egemenlik sahası içerisinde otonom haklara sahip bir bölge olmasına karar vermiştir.⁵⁶ Rus Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi'ne bağlı Kafkas Bürosu, 5 Temmuz 1921 tarihinde tam olarak şu kararı almıştır: "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliği, yukarı ve aşağı Karabağ'ın arasındaki ekonomik bağlantılar, bölgenin Azerbaycan ile olan daimi bağlantısı dikkate alınarak, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan hudutları içinde kalmasına ve ona muhtariyet verilmesine dair karar kabul edilmiştir."⁵⁷ Bu ani karar değişikliğinin Stalin'in etkisiyle gerçekleştirildiği söylenmektedir. Stalin, Transkafkasya'daki sınır düzenlemeleri bağlamında, en doğru çözümün bu olduğuna inanmaktaydı. Bu karar değişikliğinin görünürdeki gerekçesi olarak, Nerimanov'un uyarıları ile Karabağ bölgesinin ekonomik açıdan daha çok Azerbaycan'a yakın ve bağlı olduğu argümanı kullanılmıştır.⁵⁸ Ermenistan Halk Komiserleri Konseyi Başkanı A.Myasnikov, bu kararın gerekçesi olarak, Nerimanov'un "Eğer Karabağ Ermenistan'ın olursa, Azeriler Ermenilere petrol sevkiyatını durduracaktır" şeklindeki 'sözde' baskılarını göstermiştir.⁵⁹

Dolayısıyla günümüzde bazı Ermeni karar vericilerinin zihinlerinde, önce Çarlık Rusyası daha sonra da Sovyet Rusya döneminde merkezi otorite tarafından bilinçli olarak ve çoğu zaman da pragmatik bir şekilde verilen bazı çarpıtılmış söz, vaat ve imajlardan dolayı, Ermenilerin haklarının yendiği argümanına dayalı ve daha çok toprak meseleleriyle ilgili olarak sıfır toplamlı bir algılayış ortaya çıkmıştır. Bu bakış açısı günümüzde Koçaryan'ın iktidarı ile birlikte daha da belirginleşmiştir. Meseleye bu perspektiften bakıldığında, Azeri tarihçi Zemfira Guliyeva'nın da

⁵⁵ Malkasian, 1996, loc.cit.

⁵⁶ Altstadt, *The Azerbaijani Turks, 'Power and Identity under Russian Rule'*, Stanford: Hoover Institution Press, 1992, s. 117.

⁵⁷ Aktaran Yıldırım ve Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara: TKAE Yayınları, 1990, s. 27.

⁵⁸ The Public International Law & Policy Group ve The New England Center For International Law & Policy, *The Nagorno-Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution*, Washington D.C., 2000, s. 4.

⁵⁹ Bondarevsky, y.t.y., <<http://www.caspianimes.com.html/states/azerbaijan/articles/geopolitics/nagorno.html>>.

belirttiği üzere, Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan geri çekilmelerini beklemek pek gerçekçi olmaz.⁶⁰

Koçaryan, güvenlik meseleleri söz konusu olduğunda, feragatle sonuçlanabilecek her türlü işbirliği projesine pek de sıcak bakmamaktadır.⁶¹ Nitekim, henüz daha Başbakanlık görevini yürütürken, Ter-Petrosyan'ın yaklaşımlarını ve onun kabul ettiği iki aşamalı Minsk Grubu planını şiddetle eleştirmiş⁶² ve Azerbaycan'a Dağlık Karabağ konusunda verilecek bir tavizin Ermenistan'ın güvenliği açısından çok büyük sakıncaları olacağını dile getirmişti. Hatta Başbakanın bu dönemde "Barış Boru Hattı Projesine"⁶³ gösterdiği olumsuz tepkilerden de açıkça anlaşılacağı üzere, ekonomik konularda herkesin yararına olacak bir işbirliği projesi bile, karşı tarafın ulusal gücüne sağlayacağı katkılar düşünülerek pek olumlu karşılanmamıştır. Ermenilerin gözünde rakibin ulusal gücündeki en ufak bir artış dahi, kendilerinin görüşmelerdeki pazarlık gücüne olumsuz yönde etki edebilir. Dolayısıyla günümüzdeki Ermeni yönetimi, Azerbaycan'ın teslimiyetinin sağlayacağı faydadan vazgeçme maliyetine katlanmamakta ve işbirliğine yanaşmayı kolaylıkla tercih etmemektedir.

3.2. Bir diğer bakış açısından hareketle denilebilir ki, Ermenilerin Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etmeleri ve uyumsuzluğun barışçı yollarla çözümü sürecinde sergiledikleri agresif ve tavize yanaşmaz tutumlarının arkasında, özellikle aşırılıkçı Ermeni diasporasının şekillendirdiği ve tarihsel etkenlere dayanan Ulusal Çıkarlar Doktrini *Haydat*'ın da temelini oluşturan, toprak genişletme isteği bulunmaktadır.⁶⁴ Nitekim, Ermenistan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan 5 ay sonra Ermeni Parlamentosunun ilk icraatlarından biri, Sovyet Ermenistanı'nın sınırlarını oluşturan 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı tanımadığına dair bir karar tesis etmek olmuştur.⁶⁵ Diğer taraftan, Hüseyinaga Haniyev'in konuya ilişkin yapmış olduğu gözlemlere atıfta bulunacak olursak, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ çatışmaları esnasında da

⁶⁰ Bknz. Selimov, 2001, <<http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/6686f45896f15dbc852567ae00530132/da88637c8b97730cc1256ab5002dd6f5?OpenDocument>>.

⁶¹ Bu kapsamda örneğin, işgal altındaki bölgeleri iade etme anlamında bir feragatte bulunmaktan kaçındığından bahsedebiliriz.

⁶² Sarıahmetoğlu, 1998, op.cit. s. 25.

⁶³ 1992-94 devresinde ABD'nin Minsk Grubu'ndaki arabulucusu (eş başkanlık öncesinde) olan John J. Maresca, bu projenin fikir babalığını yapmıştır. Bahsedilen projeye göre, bölgeye istikrar ve barış getirmesi beklenen petrol taşıma güzergahı; Aras Nehri boyunca Azeri topraklarından Ermenistan sınırına gelecekti. Buradan ya Ermenistan üzerinden ya da İran üzerinden (ya da her ikisini de kullanarak) Nahçıvan'a ulaşacaktı. Daha sonra Türkiye sınırından ilerleyen boru hattı, kullanılmayan Türkiye-Irak boru hattıyla bağlantı kurmak üzere güneybatı istikametine kıvrılacaktı ve bu şekilde Ceyhan'daki rafineri ve limana ulaşacaktı. Bu boru hattının geçmesi düşünülen Azeri toprakları, Ermenilerin işgali altındadır. Dolayısıyla, bu proje taraflara siyasi anlaşma yönünde ivme sağlayabilirdi. Maresca, "A "Peace Pipeline" to End the Nagorno-Karabakh Conflict", *Caspian Crossroads Magazine*, 1 (Winter), 1995, <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/6.htm>>.

⁶⁴ Gül ve Ekici, "Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası", *Avrasya Dosyası*, 7 (1), 2001, s. 373.

⁶⁵ Goldenberg, *Pride of Small Nations, The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, London: Zed Books Ltd., 1994, s. 53.

açıkça toprak genişletme amacı güttüğünü, şu gibi tespitlerinden hareketle ispatlayabiliriz⁶⁶:

- Ermenistan'ın yürüttüğü propaganda kampanyası ve bu kapsamda bölgeye gönderdiği propaganda uzmanları aracılığıyla ayrılıkçılığı teşvik etmesi,
- Silahlı gruplarını bölgeye göndermesi,
- Dağlık Karabağ Ermenilerine silah ve mühimmat sağlaması,
- Azerbaycan hava sahasını ihlal etmesi,
- Teröristlerin eğitiminde kendi topraklarını kullanması,
- Ermenistan silahlı kuvvetlerinin devam eden savaşa ve komşu bir devletin topraklarının işgal edilmesi sürecine doğrudan katılması.

Toprak genişletme isteklerinin temelinde bulunan gerçek sebebin, **Büyük Ermenistan'ı "yeniden" kurma hayali olduğu ileri sürülmektedir.** Bu hayal, tarihin pek çok evresinde de tespit edilebileceği üzere, Ermenileri Anadolu ve Transkafkasya'da bazı şiddet eylemlerine itmiştir.⁶⁷ Ermeniler Hazar'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Büyük Ermenistan ülküsünü gerçekleştirebilmek için, Dağlık Karabağ meselesini kullanmaya çalışmaktadırlar. Bu sorun vasıtasıyla, önceleri Türkiye ile Sovyet Rusya, günümüzde ise Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki gerginlikleri tirmandırmayı ve bu gerginliklerin sıcak çatışmaya dönüşmesi için uğraş vermeyi değişmez gelenekleri haline getirmişlerdir. Bu yaklaşımları, Nahçıvan'a yönelik hazırlanan bazı saldırı planları ele alındığında daha net olarak tespit edilebilir.⁶⁸ Örneğin, Ermeni birlikleri, 18-19 Mayıs 1992 tarihlerinde, Dağlık Karabağ dışındaki Laçın bölgesini ele geçirmek üzere saldırıya geçtiklerinde, Rus ordu birlikleri de muhtemelen Ermenilerin telkiniyle Türkiye-Azerbaycan sınırındaki, stratejik açıdan çok önemli bir konumda bulunan, Nahçıvan'a bağlı Sadarak bölgesine saldırmışlardır.⁶⁹ Mayıs 1992'de çatışmalar Nahçıvan'a sıçrayınca Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı uyarılar üzerine, Rusya'nın doğrudan Ermenistan'a yöneltilmiş bir tehdit algılaması oldu ve hatta dönemin Bağımsız Devletler Topluluğu Orduları Komutanı General Yevgeni Shaposhnikov Türkiye'nin olası bir müdahalesi durumunda "Üçüncü Dünya Savaşı'nın" çıkacağı yönünde bir karşı uyarıda bulundu. Bu yöndeki Ermeni saldırganlıklarının en güncel örneklerinden biri de, Amerika Birleşik Devletleri'nin girişimiyle AGİT Minsk Grubu çerçevesinde yapılan Florida Key West görüşmelerinden hemen önce, Mart 2001'de yaşanmıştır. Ermenistan'da Azerbaycan'a karşı başlatılan "Nahçıvan bizindir" kampanyası etkisini göstermiş ve hemen peşinden Ermenistan ordusu ateşkesine rağmen Nahçıvan'ı bombalamıştır.⁷⁰ Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, bazı aşırılıkçı Ermeniler Büyük Ermenistan ülküsünü ancak tek bir şekilde gerçekleştirebileceklerini düşünüyorlar. O da büyük bir savaşın çıkmasıdır. Zira şu

⁶⁶ Council of Europe Parliamentary Assembly, 1994, <<http://stars.coe.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>>.

⁶⁷ Bknz. Emircan ve Gerger, *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul: Cemre Yayınları, 1992, ss. 20-25.

⁶⁸ Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yapılan 1921 Moskova Antlaşması'nın 3. Md.'sine göre, Nahçıvan, üçüncü bir devlete verilmediği müddetçe Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olacaktı. Bu şekilde bölgenin özerk statüsünün korunmasında Türkiye'nin de önemli bir güvence verdiği görülmektedir.

⁶⁹ "Lachin - 9 Years Under Occupation", <<http://www.karabakh.org/?id=3059>>.

⁷⁰ Zaman, 2001, <http://www.zaman.com.tr/2001/03/28/dzaman/azerbaycan_devam.htm>.

çok iyi bilinmektedir ki; büyük bir savaşın ardından bazı devletler tarih sahnesinden silinebilecekleri gibi bazıları da fırsattan istifade ederek ortaya çıkabilir ya da topraklarını daha önce tahayyül edemeyecekleri boyutlarda genişletebilirler.⁷¹

Ermenilerin toprak genişletme amaçları doğrultusunda kullandıkları araçlardan biri, SSCB döneminde Ermenistan aleyhine **tarihsel bir haksızlık yapıldığı tezidir.**⁷² Karabağ hareketinin daha ilk kuruluş yıllarındaki söylemlerinden, sertlik yanlısı tutumlarının arkasında toprak genişletme amacını besleyen tarihsel haksızlık tezinin bulunduğu anlaşılabilir. Bu tarihsel haksızlık, Karabağ hareketinin oluşumunu sağlayan zihniyeti büyük ölçüde şekillendirmiştir. Tarihsel haksızlık tezi, kaynağını 1921 yılında SSCB Komünist Partisinin Kafkas Bürosu'nun (Kavbüro), Karabağ ve Zangezur'u Azerbaycan'a veren kararından almaktadır.

İrredantist Ermeni ulusçuları günümüze kadar pek çok defa, Azerbaycan topraklarını ele geçirme mücadelesi çerçevesinde, Milliyetler Komiseri yetkiyle Stalin'in yapmış olduğu **tarihsel haksızlık tezini** kullanmışlardır. SSCB döneminden beri Ermenistan'daki ulusçu entelektüellerce sürekli işlenen bu tez, uzun yıllar boyunca toplu halde yazılıp imzalanarak Moskova'ya gönderilen dilekçe ve mektuplarla savunulmaya ve yaşatılmaya çalışıldı.

Ermeniler ilk olarak 1945 Sonbaharında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönünde talepte bulunmuşlardır.⁷³ Daha sonra bu talebin bir benzerini, 1963'te, bu kez çok daha organize ve kararlı bir şekilde tekrarlayarak, Krushchev yönetimine iletiler.⁷⁴ Ancak bu istekler, Sovyetler Birliği yönetimince kabul görmemesine rağmen, 1965 yılında, *sözde* "Ermeni Soykırımının" 50. yıl dönümünün Sovyet Ermenistan'ında kutlanmasına rıza gösterilmiştir. Ermeniler bu dönemde, Azerilere karşı silahlı saldırılarda bulunmuşlardır. Bölgenin Ermenistan'a bağlanması talebi, 1966-67'de bir kez daha Moskova'ya iletildi. Bu dönemde de, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ile birleşme yönündeki

⁷¹ Makas, *Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası*, Ankara: Kök Yayınları, 1990, s. 16.

⁷² Barylski, "The Russian Federation and Eurasia's Islamic Crescent", *Europe-Asia Studies*, 46 (3), 1994, <<http://ehostvlgw10.epnet.com>>.

⁷³ Ermeni Komünist Partisi Genel Sekreteri Arutyunov, SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne Dağlık Karabağ Oblastı'nın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmasını öneren, kuvvetli ekonomik gerekçelerle bezenmiş ve bölge kamuoyunun görüşünü de içeren bir mektup gönderdi. Bu öneri mektubu da Moskova'dan Bakü'ye iletildi. Azerbaycan KGB'sinin eski başkanı ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin 1. Sekreteri olan Begirov, karşılığında nelerin yapılması gerektiğini bildiren bir açıklama yaptı. Begirov'a göre sorunlar yapılmalıydı: halkı Azeri ağırlıklı olan Şuşa, Dağlık Karabağ'ın geri kalan kısmından ayrılmalıydı ve Ermeni Cumhuriyeti'nin Azeri halkın çoğunlukta olduğu üç bölgesi Azerbaycan'a geri verilmeliydi. Bondarevsky, y.t.y., <<http://www.caspianimes.com.html/states/azerbaijan/articles/geopolitics/nagorno.html>>.

⁷⁴ Karabağ'da yaşayan Ermenileri temsilen 2.500 kişi, ortaklaşa yazdıkları mektupta, Azerbaycan'ı suçlayarak, bölgenin ekonomik gelişimine önem verilmediğini iddia ettiler ve üstü örtülü bir şekilde bölgenin Ermenistan'a bağlanmasını istediler. (<<http://www.karabakh.org/?id=3063>>) Bu sırada Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nden Moskova'ya gönderilen *samizdat* (resmi olmayan yayımlar, yer altı yayımları) metinlerinde, kültürel meselelerden çok ekonomik sorunların dile getirildiği tespit edilmiştir. Sayılan ekonomik problemler ise, Dağlık Karabağ bölgesine giden yatırımların yetersizliğinden, yerel teşebbüsün merkezi kontrol altına alınmasına kadar pek çok şekildeydi. Saroyan, 1997, op.cit., s. 180.

taleplerinin arkasında şu gibi şikayet ve gerekçeler bulunmaktaydı: bölge halkının büyük çoğunluğunun Ermeni olması, Azeri yönetiminin kolonyal politikalar izlemesi, Bakü merkezi otoritesinin tarımı istismar etmesi, imalat sanayiinin geri kalmasına neden olması, ulusal kültürü baskı altına alması, Erivan'dan TV yayınlarının alınmasına ve Ermenice ders kitaplarının basılmasına izin vermemesi, Ermenistan'dan hiçbir sanatçının davet edilmemesi vb. gibi.⁷⁵ Öncekilere benzer taleplerle karşılaşan Moskova'nın yaklaşımı ise, 'sorunun iki cumhuriyet arasında çözümlenmesi' şeklinde olmuştur.⁷⁶ 1987 yılında Ermeni Bilimler Akademisi'nden bir grup akademisyen ortaklaşa kaleme aldıkları dilekçede Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan SSC'ne katılmasını talep ettiler.⁷⁷ O yılın sonbaharından itibaren, Dağlık Karabağ meselesi sadece bilimsel dergilerde tartışılan bir konu olmaktan çıkarak kamuoyunun da ilgi alanı içerisine girmeye başlamıştır. Bu dönemde, Dağlık Karabağ ile birleşme taraftarı 400.000 Ermeni imzaladıkları dilekçeyi Moskova'ya göndermişlerdir.⁷⁸

Bu savı destekleyen Ermeni entelektüeller, tarihsel haksızlık olarak telakki ettikleri kararın arkasındaki en somut isim olan Stalin'i⁷⁹ suçlamışlardır. Karabağ hareketi içindeki Ermeni liderler daha sonra, Perestroika ve Glasnost reform programlarının etkisiyle Sovyet vatandaşlarının kendi tarihlerine daha eleştirel gözle bakmaya başlamalarından yararlanarak, kendilerini Dağlık Karabağ meselesinde "saldırgan" konumuna iten asıl sorumlunun, o sıralarda Türkiye lehine bir tutum sergileyerek, bölgenin Azerbaycan'a verilmesine olumlu yaklaşan Lenin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu noktada şu tespitin yapılması gerekmektedir: Ermeniler, kendilerini bölgeyi geri almak üzere çatışmaya ve 'saldırı fiiline' iten sebeplerin büyük ölçüde Türklere kaynaklandığını düşünmektedirler. Dolayısıyla özellikle bazı aşırılıkçı kesimlerin **Türklere ve Türkiye'ye karşı hissettikleri tarihsel husumet**⁸⁰ de zaman zaman Ermenistan'ın kimi resmi politikalarına tesir edebilmek için uygun ortamlar bulabilmektedir. Bu husumeti besleyenlere göre, Türkiye Türkleri iki açıdan Dağlık Karabağ konusunda haksızlığa uğramalarına neden olmuştur. Bunlar⁸¹:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yürürlüğe konulan tehcirler ve uygulanan sözde Ermeni soykırımı neticesinde, Ermeni nüfusunun bölgede çoğunluğu oluşturamamasından dolayı Dağlık Karabağ'ın elden kaçırılması;
2. Atatürk hareketinin Lenin'in sempatisini kazanmasından dolayı, kendilerine ait olarak gördükleri bölgelerin Sovyet yönetimince Azerilere ve Gürcülere verilmesi olarak belirtilebilir.

⁷⁵ Bondarevsky, y.t.y., <<http://www.caspiantimes.com.html/states/azerbaijan/articles/geopolitics/nagorno.html>> ; Saroyan, 1997, op.cit., s. 179.

⁷⁶ Bknz. <<http://www.karabakh.org/?id=3063>>.

⁷⁷ Cornell, 1997, <http://www.scf.usc.edu/baguirov/azeri/svante_cornell.html>.

⁷⁸ Saroyan, 1997, op.cit., s. 171.

⁷⁹ Bu sırada Komünist Parti'de Milliyetler Komiseri olarak görev yapmaktaydı.

⁸⁰ Ermenilerin genel olarak Türklere karşı hissettikleri tarihsel korku ve düşmanlıklar ile Dağlık Karabağ Ermenilerinin uzun bir süre yönetimleri altında yaşadıkları Azerilere karşı besledikleri tarihsel husumetler aynı kategoriye girmektedir.

⁸¹ Dudwick, "The Cultural Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan", *Problems of Post-Communism*, 42 (4), 1995, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

Bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, Ermenilere göre, kendilerine büyük bir haksızlık yapılmıştı ve en kısa zamanda bunun telafi edilmesi gerekiyordu. Zira, Ermeniler bu bölgenin tarihsel olarak kendilerine ait olduğunu düşünmekteydiler.⁸² Dolayısıyla, Ermeniler toprak genişletme isteklerine dayanak olarak bir başka aracı, yani **Dağlık Karabağ'ın tarihsel olarak kendilerine ait olduğu savını** kullanmışlardır ve hala da kullanmaktadırlar.

Ermeniler Azeri topraklarını işgal ettikleri konusunda bir suçlamayla karşılaşmışlarında, genellikle tarihlerine atıfta bulunarak⁸³, sadece kendilerine ait toprakları geri aldıklarını ileri sürmektedirler.⁸⁴ Kendilerine "saldırgan" sıfatını kullananlara karşı ise, esasında işgal altındaki topraklarını hürriyete kavuşturduklarını söyleyerek fiillerini meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar.⁸⁵ Azerbaycan'a ait toprakları işgal ederken, bu bölgelerin tarihte kendilerine ait olduğunu ve zorla ellerinden alındığını iddia eden Ermeniler her türlü kötü muameleye tabi tuttıkları Azerilerden bahsederken ise, 1915'de maruz kaldıklarını her fırsatta dile getirdikleri sözde "soykırımın öcünü aldıklarını" ifade etmektedirler.⁸⁶

Dağlık Karabağ bölgesi, sadece Azeri ve Ermeni silahlı güçleri arasındaki bir mücadele konusu değildir. Aynı zamanda iki tarafın tarihçileri, medyaları, siyasetçileri, arkeologları, etnologları ve daha birçok kesimleri arasındaki bir anlaşmazlık mevzuudur. Her iki tarafa göre de, Karabağ, '*Büyük Tufandan*' önce bile kendi yurtlarıydı. Herodotus, Xenophon, Strabo, Pliny, Ptolemy, Plutarch, Dio

⁸² Lord Curzon 8 Nisan 1920 tarihinde Ermenilerden, Kafkasya'daki Azerilere yönelik saldırılarına son vermelerini istediğinde, Ermeni temsilci Avetis Aharonian'ın cevabı şöyle olmuştur: "Zangezur Ermenilerindir, Karabağ Ermenilerindir, Nahçıvan ise bin yıldır ülkemizin ayrılmaz bir parçasıdır. Düşmanlarımız topraklarımızı ele geçirmeye çalışırken, doğal olarak bu bölgeleri korumak durumundayız...". Gürün, *The Armenian File*, Ankara, 1983, <<http://www.mfa.gov.tr/grupe/eg/eg08/09.htm>>. Dağlık Karabağ Ermenileri günümüzde bu bölgeye sahiplenme duygusuyla bakmaktadırlar. Bunun en bariz örneklerinden biri ise, artık neredeyse Dağlık Karabağ'ın sembolü haline gelmiş sayılan, Stepanakert yakınlarındaki "*Nasi Gori*" (Bizim Dağlar) anıtıdır. Rieff, "Nagorno-Karabakh, Case Study in Ethnic Strife", *Foreign Affairs*, 76 (2), 1997, s. 121.

⁸³ Tchilingirian, "Nagorno-Karabakh: Transition and the Elite", *Central Asian Survey*, 18 (4), 1999, s. 436.

⁸⁴ Ermeniler bu yaklaşımlarıyla, Azerbaycan'ın dindışlık argümanını işleyerek destek almak istediği bazı Arap ülkelerini de etkilemişlerdir. Bu ülkeler, Dağlık Karabağ'ın tarihsel olarak Ermenilere ait olduğunu savını resmen desteklemektedirler. Novikova, "Armenia and the Middle East", *Middle East Review of International Affairs*, 4 (4), 2000, <http://www.ciaonet.org/olj/meria/meria00_nog01.html>.

⁸⁵ Dağlık Karabağ parlamentosunun eski başkanlarından Karen Baburyan'a göre, Azerilerin kendi topraklarını korurken, irade eksikliği içinde oldukları yönünde bir imaj vermeleri, Ermenilerin iddialarında haklı olduklarını düşünmelerine yol açmıştır. Dudwick, 1995, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

⁸⁶ Vassili Atadjanian'ın 1994 yılında, Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi'ndeki konuşması için bkz. Council of Europe Parliamentary Assembly, 1994, <<http://stars.coe.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>> ; Ivekovic (1997), Dağlık Karabağ uyumsuzluğunda Ermenilerin, etnisite ve din arasında mevcut bulunan bağlantıları, yayıncı şovenistik amaçlarını gerçekleştirebilmek için nasıl istismar ettiklerini göstermeye çalışmıştır. Zikreden, Agadjanian, "Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric", *Europe-Asia Studies*, 53 (3), 2001, s. 483.

Cassius gibi Hıristiyan tarihçiler, bölge hakkındaki yaklaşımlarıyla Ermeni tarihçilere esin kaynağı olmuşlardır. Ermeniler, Mirza Cemal Cevanşir Karabağlı'nın 19.yy. ortalarında Farsça yazmış olduğu, Tarih-i Karabağ (Karabağ Tarihi) adlı eseri, bölgede Ermenilerin yaşadığını ispatlayan çalışmalardan biri olarak görmektedirler.⁸⁷

Yukarıda bahsedilen yaklaşımın tüm Ermenilerce kabul edildiğini söylemek de olası değildir. Bazıları bu yaklaşımın anti-tezini ileri sürmektedirler. Dolayısıyla kimi Ermeni tarihçileri şunu kabul ediyorlar: tarihsel olarak bakıldığında bölgede Ermeniler ya hiç yoktu ya da çok az sayıda bulunmaktaydılar.⁸⁸ Şavrov, Mayevski, Şopen, Qlinka gibi yabancı tarihçiler de bu yaklaşımı desteklemektedirler. Esasında bu gerçeği, Sovyetler Birliği döneminde resmen Ermenilerin kendileri de kabul etmekteydiler. Nitekim, Ermeniler 1978 yılında Karabağ'daki varlıklarının 150. yıl dönümünü kutlamışlardır.⁸⁹ Hatta Ermeniler, bu kutlamalar çerçevesinde Karabağ'ın Mardakert şehrine bir abide dikmişler ve üzerine de "Ermenilerin, Azerbaycan'ın bu Reyonuna (Karabağ kastediliyor) göçürülmelerinin 150'nci yılı anısına" ibaresini yazdırmışlardır. Ancak 1988'de meydana gelen olaylar esnasında bazı 'bilinmeyen kişiler' bu abidenin üzerindeki "150'nci yıl" ifadesini kazıyarak yok etmeye çalışmışlardır.⁹⁰ Bazı Ermeni tarihçilerinin de ileri sürdükleri gibi, şimdiki Ermenistan'ın bulunduğu bölgede, Azerilerin kendi ifadeleriyle belirtecek olursak, "bulqar, sabir, kenger, onqur" vb. etnik gruplar yaşamışlardır.⁹¹

Bölgenin tarihte kendilerine ait olduğunu savunan kimi Ermeni tarihçilere göre, M.Ö. 1.yy.da kurulan *Büyük Ermenistan*, Ermenilerin "Artsakh" (Sık ağaçlıklı orman) dedikleri Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmiştir.⁹² Azeri tarihçilere göre ise, bu durum Karabağ'ın etnik yapısını değiştirmemiştir. Büyük Ermenistan olarak tabir edilen devlet ve ona bağlı Karabağ bölgesi, M.Ö. 66'da Roma hakimiyetine,

⁸⁷ Ancak eserde (1959 yılında F. Babaev'in Azericeye ilk çevirisinden) şu ifade de bulunmaktadır: "Gädimdä o shähärin ähalisi ermäni vä ya ashga bir millät imish.". Bournoutian, "Rewriting History: Recent Azeri Alterations of Primary Sources Dealing with Karabakh", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 6 (1992-93), 1992,93, s. 188. Yine, T. Sünbül'ün 1990 yılında yayınlanan çevirinde de şu cümle geçiyor: "Karabağ Vilayeti'nde kurulan birinci şehir; Terter Çayı'nın üstünde ve Kür Çayı'nın üç ağaçlık uzağında olan, Berde Şehri ve Kalesi'dir. Eskiden bu şehir ahalişi, Ermeni veya başka bir milletmiş.". Karabağlı, *Karabağ Tarihi*, T. Sünbül (çev.), Ankara: Kök Yayınları, 1990, s. 1. Yani kısacası bu esere göre, bölgede yaşayan milletin Ermeniler mi yoksa Müslüman olmayan başka bir millet mi olduğu belli değildir. Üstelik aynı belirsizlik eserin İngilizce'ye çevirisinde de göze çarpmaktadır.

⁸⁸ Bournoutian, bunun doğru olmadığını, gerçeklerin ve belgelerin Azeri tarihçiler tarafından yanlış ve tahrif edilerek aktarıldığını iddia etmektedir. Örneğin, bu şahsın iddia ettiğine göre bir Ermeni din adamının (Karabağ'daki "kutsal Gandzasar Gölü" bölgesinde) yazmış olduğu '18. yy. Karabağ Tarihi' adlı eser, Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkanı Ziya M. Buniatov tarafından Rusça'ya çevrilirken, sistematik olarak Ermeni (Armenian) kelimesinin geçtiği yerler Albanyalı (Albanian) olarak değiştirilmiştir. Bournoutian, 1993, op.cit., s. 186.

⁸⁹ Gürel, "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not", *A.Ü. SBF Dergisi*, 47 (1-2), 1992, s. 182.

⁹⁰ Bahtiyar Vahapzade, Azerbaycan Olaylarının İç Yüzü, Y. D., Yay. Ankara, 1992, s. 15'den aktaran Taşkiran, 1995, op.cit., s. 77.

⁹¹ Rähimova, *Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan Kütləvi Sürüldü Deportasiyası (1948-1953)*, (Yüksek Lisans Tezi), y.t.y., <<http://www.geocities.com/WallStreet/Bank/7358/deportation.htm>>.

⁹² Cox ve Eibner, 1993, <<http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>>.

peşinden Partların ve ardından da Sasanilerin eline geçmiştir. Bazı Ermeni tarihçilere göre, bölgedeki Ermeniler ile Kafkasya Albanyalıları M.S. 7.yy.a kadar çok yavaş bir bütünleşme süreci geçirmişler; bunun sonucunda ise Dağlık Karabağ ve Karabağ'ın geri kalan ovalık kısımlarını kapsayan bir Ermeni 'Artsakh Prenslüğü' kurulmuştur. M.S. 7.-8. yy.da tüm Transkafkasya'yı ellerine geçiren Araplar, Artsakh bölgesini de işgal etmişlerdir. Albanyalılar bu surette İslam dinini kabul etmişlerdir. Yine aynı iddialara göre, 11. yy.da Orta Asya'dan akın eden Oğuz Türkleri, İran'ı, Karabağ'ı ve Ermenilerin yaşadıkları diğer bölgeleri fethederek, bölgede İslam'ın yayılmasını güçlendirmenin yanı sıra, Albanyalıları da Türkleştirmişlerdir.⁹³

Dünya kamuoyu Ermenilerin ileri sürdükleri argümanları, özellikle de bölgenin tarihsel olarak kendilerine ait olduğu savını pek önemsemeyince ve Ermeni işgallerine karşı ciddi ve toplu halde bir tutum sergilemeye başlayınca, Ermeniler çift yönlü bir strateji izleyerek tarihsel iddialarını stratejik gerekçelerle ve savunmacı amaçlarla süslemeye çalıştılar. Yani bu anlamda, geri adım atmamalarının ve uzlaşmaz tavır takınmalarının temel sebebi olarak bir takım **stratejik gereklilikler** üzerinde durmaya başladılar. Örneğin, Ermeniler Mayıs 1992'de Azerbaycan'a ait Laçın bölgesini işgal ederek bir güvenlik koridoru açıp Ermenistan topraklarındaki Goris ile Dağlık Karabağ arasında bağlantıyı sağladıklarında, bu koridorun kendileri için stratejik açıdan gerekli ve hatta hayati olduğunu iddia ettiler. Bu aksiyonun arkasında gösterdikleri stratejik gereklilik şuydu: Azerbaycan Dağlık Karabağ'ı kara ve demiryolu bağlantıları itibarıyla abluka altına almıştı; üstelik şiddetli Azeri bombardımanı bölgeyi daha da izole hale getirecek şekilde havalimanına doğru giderek yaklaşmaktaydı. Ermeni tarafı, Laçın koridorunun ilaç, gıda maddeleri, akaryakıt gibi elementer ihtiyaç maddelerinin abluka altındaki bölgeye geçişini sağlayan insani bir koridor olduğunu savunmaktadır. Sözde Dağlık Karabağ hükümetinde 1992 yılında Başbakan olan Oleg Yessayan, *Armenian International Magazine*'e verdiği beyanatta, Laçın koridorunun açılmasının yabancı bir ülkenin işgal edilmesi anlamına gelmediğini, bir hayat yolunun kurulması demek olduğunu belirtmiştir.⁹⁴ Ermeni güçleri, Laçın koridoru işgal edilmeden iki hafta önce de Azeri Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Şuşa bölgesini ele geçirmişlerdi. Ermeniler, burayı işgal etme gerekçeleri olarak ise, yüksek bir noktada kurulu Şuşa şehrinde Azerilerin özellikle Stepanakert'e (Hankendi) ağır bombardımanında bulunduğunu ileri sürdüler.⁹⁵ 1993'te Ermeniler, Laçın koridorunun kuzeyindeki çok geniş bir bölge olan Kelbecer'i, yine Azeriler tarafından Laçın koridorunu kullanan konvoylara (özellikle yardım konvoylarına) buradan ateş açıldığı gerekçesiyle işgal ettiler. Son aşamada ise, Ermeniler güneye ve doğuya doğru bir toprak şeridini, sırf insansız bir tampon bölge oluşturmak amacıyla işgal etmişlerdir.

⁹³ Libaridian, *The Karabakh File*, Cambridge: Zoryan Institute, 1988, <<http://www.cilicia.com/armo19i.html>>.

⁹⁴ Dudwick, 1995, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

⁹⁵ Ermeniler neredeyse tamamını Azeri nüfusun oluşturduğu Şuşa'yı işgal ederek, Dağlık Karabağ'ın kuşatılmışlığına bir çözüm bulmuş oldular ancak bu kentin de tarihsel olarak kendilerine ait olduğu tezini ileri sürmeyi ihmal etmediler. Bölge işgal edildiğinde sözde Dağlık Karabağ Başkanı durumundaki Georgi Petrosyan, bu tezi ileri sürenlerden biriydi. Dudwick, 1995, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

3.3. Ermenilerin Dağlık Karabağ ihtilafı konusunda radikal ve sertlik yanlısı bir tutum takınmalarının önemli içsel sebeplerinden biri de, tüm dünyaya yayılmış bir millet olmalarından kaynaklanan ve çoğu meselede uzlaşmacı yaklaşım sergilemelerini güçleştiren **düşünsel heterojenlikleridir. Genel olarak üç grupta incelenebilecek olan Ermenilerin, birçok konuda kendi aralarında uyum eksikliği içinde buldukları görülebilir. O halde, bu uzlaşmaz heterojenlikleri, Dağlık Karabağ uyumsuzluğu konusunda test edilebilir.**

Kendi aralarında karşılaştırıldıklarında, Dağlık Karabağ meselesine ilişkin olarak nispeten daha ılımlı ve uzlaşmacı oldukları görülen Ermenistan Ermenilerinin (bir diğer ifadeyle *Erivan Ermenileri*)⁹⁶, zaman zaman sert ve uzlaşmaz bir tutum içine girmelerinin ardındaki temel sebebin, Ermeni ulusçuluğunun ve Büyük Ermenistan hayalinin beslediği toprak genişletme isteği olduğu göze çarpmaktadır⁹⁷. Ermenistan Ermenilerinin toprak genişletme talepleri ile Dağlık Karabağ Ermenilerinin tam anlamıyla bir self-determinasyon hakkı elde etmeye ilişkin talepleri arasında güçlü bir ahenk bulunmaktadır.

Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'dan ayrı bir birim olarak self-determinasyon hakkı elde etme konusunda ısrar etmeleri, ara çözümlere yanaşmamaları, yani bir bakıma ayrı bir devlet olmak ya da AGİT Minsk Grubu'nun 1998 yılında önerdiği 'Ortak Devlet' tasarısında da ifade edildiği üzere, bir ortak devletin kuruluşunda eşit statüde yer almak alternatiflerinin dışındaki projelere sert tavır almalarının arkasında ise, büyük ölçüde **Azerilerden kaynaklanan nedenlerin** yer aldığı ileri sürülmektedir. Bu nedenler iki farklı başlık altında incelenebilirler.

1. Self-determinasyon tezini besleyen **farklılık iddiaları**: Bu kapsamda, Dağlık Karabağ Ermenileri konuştıkları dilin, inandıkları dinin, kendilerini ait hissettikleri tarihsel ve kültürel değerlerin farklı olduğunu⁹⁸ ve bu farklılıklarının tarihte Dağlık Karabağ bölgesinin ya Büyük Ermenistan'ın bir parçası olmasına ya da Fars idaresi altında veya Azerbaycan yönetimi dahilinde özerk veyahut otonom olmasına yol açtığını savunmaktadırlar.⁹⁹
2. Self-determinasyonun ötesinde ayrı bir devlet oluşturma arzularını besleyen ve Azerbaycan'a bağlı olarak hiyerarşik bir yapı içinde yaşayamayacakları argümanın haklı göstermek için kullandıkları, **Azerbaycan'ın uyguladığı yanlış politikalar tezi**: Bu çerçevede ise, Dağlık Karabağ Ermenileri kendileri gibi Taliş ve Lezgin halklarının da Azerbaycan egemenlik alanı içinde 'eşit haklara' ve 'ülke içi self-determinasyon hakkına' gerçekte sahip olmadıklarını,

⁹⁶ Swietochowski, "Azerbaijan: Perspectives from the Crossroads", *Central Asian Survey*, 18 (4), 1999, 430.

⁹⁷ Bu amaçla Ermenistan'ın izlediği strateji, Dağlık Karabağ ile doğrudan ya da dolaylı yoldan (yani önce Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığına kavuşması yoluyla) bir bütünleşmenin sağlanması olmuştur. Ermenistan Ermenilerinin dolaylı yoldan toprak genişletme stratejisini desteklediklerini gösteren bir diğer delil ise 1992 yılında Laçin bölgesinin işgal edilmesi sırasında, bölgede bir Kürt devletinin oluşturulması yönünde bir argüman ileri sürmeleridir. Nissman, 1995, <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/7.htm>>.

⁹⁸ Ermenilere göre, Dağlık Karabağlı Ermenilerin savaşçı mizaçlarının ön plana çıkmasının bir nedeni de yıllarca bu farklılıklarını koruma mücadelesi vermiş olmalarıdır. Blandy, 1997, <<http://www.ppc.pims.org/Projects/csrf/TheImpactOfBakuOilOnNagornyyKarabakh.htm>>.

⁹⁹ The Public International Law & Policy Group ve The New England Center For International Law & Policy, 2000, op.cit., s. 21.

kendilerinin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim imkanlarından yoksun bırakıldıklarını iddia etmekte ve Azerbaycan yönetimlerinin insan hak ve özgürlükleri konusunda sergilediği pek de olumlu olmayan tabloyu bir araç olarak kullanmaktadırlar.¹⁰⁰

Bunların ötesinde, kimi uzmanlarca, **Dağlık Karabağ Ermenilerinin, tecrit edilmiş doğal şartlarda yaşamaya çalışan diğer halklar gibi savaşa yatkın ve meselelerini savaşarak çözmeyi tercih eden bir mizaca sahip olmaları** gibi özellikleri de başı başına Dağlık Karabağ uyumsuzluğunda sergiledikleri bu tutum ve davranışlarının önemli nedenleri arasında kabul edilmektedir. Prof. David Marshall Lang genel olarak bölgedeki Ermenileri tanımlarken bu özelliklerini vurgulamaktadır.¹⁰¹ Bu sonucu destekleyebilecek bir gösterge de, Sovyetler Birliği döneminde Dağlık Karabağ'dan çıkan Mareşallerin¹⁰² ve ulusal kahramanların¹⁰³ sayıca kabarık olmasıdır. SSCB'nin savunmasında üstün hizmetleri olan, Karabağ Ermenisi 2 Mareşal ve 2. Dünya Harbi sırasında yararlılık göstermiş olan 20 ulusal kahramanın SSCB içindeki diğer milletlerden çıkan ve aynı nitelikte görülen kişilere göre oranlanmasının daha doğru bir karşılaştırma şekli olacağını düşünüyoruz. SSCB tarihindeki sınırlı sayıdaki mareşalden 2'sinin Dağlık Karabağ Ermenisi olması bizim açımızdan çarpıcıdır. Bunun yanında, Chaliand'ın¹⁰⁴ da belirttiğine göre, Dağlık Karabağ Ermenisi 20 ulusal kahraman, Azerbaycan'ın 2. Dünya Harbi sırasında çıkardığı ulusal kahramanlarının sayısından çoktur.

Dağlık Karabağ Ermenilerinin sert tutumlarını ve işgalci/saldırgan davranışlarını detaylı olarak incelediğimiz bu aşamada şu hususun da bir içsel neden olarak dikkate alınması gerekmektedir; sayıları yaklaşık 150,000 civarında olan **Dağlık Karabağ Ermenilerinin sıcak savaştan, sorunun henüz istedikleri tarzda çözülememiş olmasından ve kurdukları sözde devletin şu ana dek uluslararası platformda tanınmamış olmasından dolayı devamlı olarak içinde bulundukları gergin ortam, pek çok konuda kendilerini yönlendiren kısır döngü biçimindeki bir pozitif yönlü geri besleme (feed back) şeklinde etkide bulunarak onları saldırganlığa itiyor olabilir.** Dağlık Karabağ'da, savaş ve güvenlik tehditlerinin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar ve mahrumiyetlerden dolayı, halk daha Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki imkan ve özgürlüklerin tadına varamadan, eski Sovyet baskılarının yerine, merkezi olarak sıkıca kontrol edilen ve sertlik yanlısı Daşnaksutiun (Federasyon) Partisi'nin büyük ölçüde ele geçirdiği katı askeri ve ekonomik yapılara dayalı yeni bir baskıcı rejim kurulmuştur. Bu yeni düzen ulusçu olması yanında, eskisine göre daha da sertlik yanlısıdır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ ibid. s. 22.

¹⁰¹ Cox ve Eibner, 1993, <<http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>>.

¹⁰² Sovyetler Birliği döneminde Tank ordusu komutanı Mareşal Babacanyan ve Mareşal Bagramyan'ın memleketi olan Shamkor rayonu (ilçesi) Ermeniler açısından oldukça yüksek bir prestije sahiptir. Blandy, 1997, <<http://www.ppc.pims.org/Projects/csrf/TheImpactOfBakuOilOnNagornyyKarabakh.htm>> ; Mutafian, "Karabagh in the Twentieth-Century", L. Chorbajian, P. Donabedian ve C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, 1994, 148.

¹⁰³ İkinci Dünya Harbi esnasında bölgeden çıkan 20 ulusal kahraman için bkz. Chaliand, "Preface", L. Chorbajian, P. Donabedian ve C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, 1994, s. XIV.

¹⁰⁴ ibid. s. XIV.

¹⁰⁵ Uhlig, 1994, op.cit., s. 49.

Dağlık Karabağ Ermenilerinin bu tutumlarının ardındaki bir diğer içsel neden ise **kendi askeri güçlerine duydukları aşırı güvendir.**¹⁰⁶ Bu doğrultuda şu tespiti yapabiliriz; savaşta elde ettikleri başarılar, Ermenilerin gözünde başlangıçta sahip olunan bazı amaçların hızlı bir değişime uğramasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Ermenilerin daima öncelik verdikleri bir konu olan kendilerini dış tehlikelere karşı koruma ve güvence altına alma amacı, kısa zamanda yerini, düşmanı yok etme ve imkanlarını yağmalama arzusuna bırakmıştır.¹⁰⁷ Savaş esnasında Ermeni askeri liderlerinin ilk hedefi, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında bir kara bağlantısının kurulması ve daha sonraki hedefi ise, kendilerini gelecekteki olası Azeri saldırılarından koruyacak bir tampon güvenlik bölgesinin oluşturulmasıydı. Birinci hedefe 1992 yılının bahar aylarına kadar ulaşmışlardı. İkinci hedef ise, 1993 baharına kadarki süreç içerisinde tamamlanmıştır. Fakat, Karabağ Ermenilerinin elde ettikleri askeri başarılar, kısa süre içinde, kendilerini düşmanı ortadan kaldırma ve daha da yayılma potansiyelini görmeye başlamalarına neden oldu. Kendini koruma amacı, kısa sürede, yaklaşık 100.000 nüfusunun neredeyse tamamı Azerilerden oluşan Agdam gibi bir şehri ele geçirerek kendilerini tatmin etme güdüsünün etkisiyle gerçekleştirilen işgallere/saldırganlıklara dönüştü. Bu süreç ise, Eylül 1993’c gelindiğinde neredeyse tamamlanmak üzereydi.¹⁰⁸

Genelde Kafkasya coğrafyası dışında doğup, yaşadıkları ülkelere asimile olan diaspora Ermenilerinin ise, Türk karşıtı yoğun duygular içinde oldukları¹⁰⁹ ve Dağlık Karabağ ihtilafında da Ermenistan yönetimlerinin sertlik yanlısı politikalarını maddi ve manevi olarak destekledikleri bilinmektedir. Hissettikleri nefret duyguları itibarıyla Azerbaycan Türklerini Anadolu Türklerinden ayırmayan aşırılık taraftarı diaspora Ermenilerinin¹¹⁰ genel olarak ele alınması, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ meselesinde neden bu denli sertlik yanlısı olabildiğini anlamamıza yardım edebilir.

Bu sebepten olsa gerek, Türklere karşı sert tutumlarıyla tanınan Daşnaksutiyun (Federasyon) Partisi, diaspora Ermenileri arasında çok büyük bir destekçi kitlesine sahiptir.¹¹¹ Dolayısıyla diasporanın maddi gücünü arkasına alan bu parti, Ermenistan’ın dış politikası üzerinde muazzam baskılar uygulayabilmektedir. Örneğin, Koçaryan Ermeni işgali altında bulunan Azerbaycan

¹⁰⁶ Bknz. Cornell, “Kafkaslar ve Orta Asya’da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar”, Y. Tezkan (haz., çev.), *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, y.y.y: Ülke Kitapları, 2000, s. 158 ; Abdul, y.t.y., <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/342.htm>>.

¹⁰⁷ Svante Cornell, Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendilerini savunma amacının ötesine geçerek Azerbaycan yönetimine karşı ayaklanacak ve bazı bölgelerini de işgal edecek derecede ‘istek’ ve ‘fırsata’ sahip olduklarına değinmektedir. Zikreden, Melander, “The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited, Was the War Inevitable?”, *Journal of Cold War Studies*, 3 (2), 2001, s. 49.

¹⁰⁸ Uhlig, 1994, loc.cit.

¹⁰⁹ Başka ülkelerde kültürel anlamda varlıklarını koruyabilmeleri için, Türklere karşı düşmanlık hislerini kullanarak kendi aralarında birlik ve dayanışma sağlama yoluna gitmişlerdir. Goldenberg, 1994, op.cit., s. 135 ; O’Ballance, *Wars in the Caucasus, 1990-95*, Houndmills: Macmillan Press Ltd., 1997, s. 48.

¹¹⁰ Gerard Libaridian’a göre, Ermeni diasporası Azerilerle Anadolu Türklerini bir görüyor, dolayısıyla Azeri topraklarının işgal edilmesine bir ölçüde kendilerince geçmişin intikamını almak olarak bakıyorlar. Zikreden Pashayeva, “Knotty Issue with Three Variables”, *Private View*, Autumn, 2000, s. 71 ; Levine, 1993, loc.cit.

¹¹¹ Bknz. Goldenberg, 1994, op.cit., s. 54.

topraklarının Dağlık Karabağ'da arzu edilen bir çözümü elde edebilmek için pazarlık kozu olarak kullanılabileceğini, daha Dağlık Karabağ lideriyken dile getirdiğinde, diaspora Ermenileri ve Daşnak Partisi 'toprak karşılığında barış' fikrine şiddetli bir şekilde muhalefet etmişlerdi.¹¹²

Bilindiği gibi, bu uyumsuzluk birçok uluslararası kurum ve örgüt nezdinde de resmen kabul edildiği üzere, Azerbaycan ve Ermenistan'ın arasındadır.¹¹³ Ermenistan Dağlık Karabağ Ermenilerini tahrik edecek tarzda, self-determinasyon hakkının savunulmasından vazgeçilebileceği veya 'toprak karşılığı barış' fikrini gerçekçi bulduğu imajını verdiği anda Dağlık Karabağ Ermenilerinin yarattığı içsel baskılar altında kalabilmekte¹¹⁴ ya da diaspora Ermenilerinin bakış açılarına ters düşer mahiyette, Türkiye ile ikili ilişkilerin normalleştirilmesi ve jenosit suçlamalarının gölgesinden soyutlanması gerektiğinin altını çizmeye kalkıştığında ise, bu sefer de diasporanın ulusal ve uluslararası düzeydeki baskı ve zorlamalarıyla karşılaşabilmektedir.

Şüphesiz ki, bu baskı ve zorlamalar Ermenistan'da bazı politik kriz ve bunalımlara yol açmış ve dolayısıyla Ermeni toplumunun bakış açısının daha da sertleşmesine neden olan etkenlerin başta gelenleri arasında yer almıştır.

3.4. Yukarıda özellikle diaspora Ermenilerinin bakış açısıyla incelemeye çalıştığımız, Türklere karşı hissedilen tarihsel husumetin sertlik ve uzlaşmazlık yönlü politikaları (bunların yanında Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etme eylemini) beslediği bir gerçektir. Ancak yine de bunu etkili bir neden olarak ele alırken dikkatli olmak gerekiyor.¹¹⁵ Zira, Ermenileri Dağlık Karabağ konusunda sert

¹¹² Rieff, 1997, op.cit., s. 126.

¹¹³ Ermenistan, BM Genel Kurulu'nun 1994 yılında aldığı 49/13 sayılı ve "Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Arasında İşbirliği" başlıklı kararını kayıtsız şartsız kabul etmekle, esasında bir taraftan Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu (8.cümle) diğer taraftan da uyumsuzluğun Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında olduğunu bir kez daha teyit etmiştir. Kouliev, *Letter Dated 16 May 2001 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, A/56/75-S/2001/489*, 17 Mayıs 2001, ss. 1-2.

¹¹⁴ Dağlık Karabağ'daki sivil toplum örgütlerinden (NGO) biri olan Helsinki İnsiyatifi-92 (bunun eski adı Helsinki Vatandaşlar Zirvesi'dir)'nin temsilcilerinden biri olan Karen Ohandjanian açık toplum gibi bir ideale sahip olmasına rağmen, toprak iadesinin ancak teorik olarak mümkün olduğunu, çünkü muhatapların birbirlerine güvenmedikleri müddetçe bu durumun bir anlam ifade etmeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre, toprak iadesinin anlamsızlığının nedeni, tarihte Ermenilerin ellerindeki Karabağ bölgesinin coğrafi açıdan bugünkünden ve hatta işgal edilmiş topraklardan çok daha geniş olduğu tezine inanmalarıdır. Rieff, 1997, op.cit., s. 127. Bu örgütün 11 üyesinin Bakü'ye 4 Eylül 2001 tarihinde yapmış oldukları ziyaret esnasında da görülmüştür ki, Dağlık Karabağ'daki en ılımlı sivil toplum kuruluşları bile, Dağlık Karabağ'ın ayrı bir devlet olması gerektiğini ileri sürmektedirler. Bknz. Azerbaijan Daily Digest, "Azerbaijanis Protest Karabakh Armenian Delegation's Baku Visit", 10 Eylül 2001, <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0022.html>>.

¹¹⁵ Nitekim, Azerbaycan'da yayınlanan Yeddigün gazetesinde Qizilgul Abdinova (Abdinova, "Ermeniler Azerbaycanla Munasibetlerin Normallaşmasına Terefdardır", *Yeddigün Gazetesi*, y.t.y., <http://members.nbci.com/_XMCM/yeddigun/zm.htm#1/>) imzasıyla yayınlanan habere göre: Ermenistan İlimler Akademisi'nin Sosyoloji Bölümü, 1,000 kişi üzerinde,

ve uzlaşmaz bir tutum sergilemeye iten ve ihmal edilmemesi gereken diğer bir faktör de **değer verdikleri topraklara karşı hissettikleri bağlılık duygusudur.**¹¹⁶

Ermeniler ulusal duygularını çok değer verdikleri bu topraklar düzleminde geliştirmişlerdir. Dolayısıyla insanların bu topraklara bağlılıkları, Ermenistan'da hem bağımsızlık amacına ulaşılmasında ve hem de politik gelişme ve dinamizmin sağlanmasında en güçlü katalizör olmuştur. Bu anlamda Dağlık Karabağ'a yöneltilmiş tehditler, doğrudan Ermenistan'ın bağımsızlığına ve hayati çıkarlarına yönelikmiş gibi algılanmış ve karşılığında çok sert tepkiler gösterilmiştir. Bu nedenle olsa gerek, Dağlık Karabağ ihtilafı bazı dış gözlemciler tarafından, en azından ilk aşamaları itibarıyla bir *etnik uyuşmazlık* olarak değil bir *toprak uyuşmazlığı* olarak değerlendiriliyordu.¹¹⁷

Ermenilerin gözünde bölgenin manevi değerinin yanında *stratejik önemi* de bulunmaktadır. Ermeni iddialarına göre, tarihte Ermeni devleti dış güçler tarafından yıkıldığında bile bölgedeki Ermeni prensleri bir ölçüde varlıklarını koruyabilmişlerdi. Zira bölge dışarıdan nüfuz edilmesini zorlaştıran bir jeomorfolojik yapıya sahiptir.¹¹⁸ Rus Çarlığı'na bağlı Kafkas birliklerinin Başkomutanı Sisianov'un 22 Mayıs 1805 tarihli ve 19 numaralı raporunda belirttiği üzere Dağlık Karabağ, stratejik konumu gereği Azerbaycan ve dolayısıyla İran'ın kapısı sayılmaktadır.¹¹⁹

3.5. Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığında sergileyebildikleri sert ve uzlaşmaz tutumlarının temel içsel kaynaklarından biri de aşırılıkçı Ermeni ulusçuluğudur. 1986'da Gorbaçov'un başlattığı Glasnost ve Perestroika reform programlarına kadar, yaklaşık iki nesil boyunca, diğer Sovyet bölgelerinde olduğu gibi, Transkafkasya'daki toplumlarda da, totaliter bir rejimin her türden olumsuz etkileri büyük ölçüde hissedilmiştir. Bu durum ise, yumuşama dönemlerinde, Kafkas toplumlarının işbirliği ve reformdan çok, aşırı ulusçuluk rüzgarlarına

ülkenin karşı karşıya olduğu meseleler hakkında bir anket çalışması düzenlemiştir. 1,000 kişi arasından bir hayli kalabalık bir grup, Azerbaycan'la ilişkilerin yoluna koyulmasının mümkün ve gerekli olduğunu düşünmektedir. Cevaplayanların % 54'ü Azeri ve Ermeni başkanları arasındaki görüşmelerin Dağlık Karabağ sorununu çözeceği beklentisine sahiptirler. Soru sorulanların ekseriyeti, Ermenistan'ın Bakü ve Ankara ile ilişkilerinin normalleştirilmesi neticesinde bölgede dayanışmanın da artacağına inanmaktadırlar. % 66'lık bir kitleye göre, Ermenistan'ın ekonomik durumunun iyileşmesi, Türkiye ve Azerbaycan'la ilişkilerin normalleşmesine dayanmaktadır.

¹¹⁶ Dağlık Karabağ bölgesinin Ermeniler için manevi bir değerinin olduğu görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, Türk ordusuna karşı verdiği mücadeleyle halkının takdirlenini kazanan kumandan Andranik (Ozanyan)'in "savunduğu" son kale Karabağ idi. Cox ve Eibner, 1993, <<http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>> ; Bakshian, "Andranik of Armenia", *History Today*, April, 1993, s. 45.

¹¹⁷ Bknz. Mindreau, 1994, s. 4 ; Avrupa Konseyi düzeyinde 1994 yılında Ermeni Parlamenter delegasyonunun liderliğini yapmış olan Voskanyan'a göre de, Dağlık Karabağ uyuşmazlığı ne etnik ne de dini nitelikte bir uyuşmazlıktır. Council of Europe Parliamentary Assembly, 1994, <<http://stars.coe.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>>.

¹¹⁸ Chorbajian, 1994, op.cit., s. 4.

¹¹⁹ Yasin Aslan, 1990, loc.cit.

kapılmalarına neden oldu.¹²⁰ Bahsettiğimiz dönemde, Azerbaycan Türkleri ulusçuluk hislerini anti-Rus duygularla geliştirmeye çalışırken¹²¹, SSCB döneminde bile önemli ayrıcalıklara sahip olduklarından, ulusal bilinçleri oldukça kabarık olan Ermeniler ise bu hislerini tarihsel kaynaklardan beslenen ve Sovyetler dönemindeki milliyetler politikası ve buna bağlı toprak siyaseti sayesinde güçlenen anti-Türk duygular ekseninde canlı tutmaya çalışmaktaydılar. Bu da Ermeni ulusçularının 'öteki' olarak Azerbaycan Türklerini, somut bir sorun alanı olarak ise iki toplum arasında kökenleri eskilere dayanan 'Karabağ meselesini' görmelerine sebep olmuştur.

Gorbaçov döneminde bir hayli güçlenmeye başlayan Daşnak ulusçuları, ilerde Türklere karşı yönlendirecekleri savaş ve mücadele yeteneklerini özellikle diasporada çok daha öncesinden artırmaya başlamışlardı.¹²² 1980'lerin ortalarından itibaren öncelikle Moskova'nın Ermenistan'daki etkisini sınırlamaya çalışan ve ülkelerindeki Sovyet askeri teçhizatını ellerine geçiren Daşnaklar, merkezi yönetimin kendilerine karşı kuvvet kullanması halinde işi Ermenistan'ın "ikinci Afganistan" haline geleceği tehdidinde bulunmaya kadar götürmüşlerdi.

Ermeni ulusal bilincinin SSCB idaresi altındayken korunması ve geliştirilmesinde *kilise faktörünün* de yadsınamayacak bir yeri bulunmaktadır. Ermeni milliyetçiliğinin bir din milliyetçiliği olduğu savunulmaktadır. Bu milliyetçilik, içe kapanmayı ve kendini tecrit etmeyi amaçlamaktadır. Onun içindir ki, Ermeni ulusal çıkarları, Ermeni ulusunun kendisini Kafkas halklarından farklı ve ayrı görmesi temeline dayanmakta ve gerektiğinde ise komşu milletlere karşı kolaylıkla cezalandırıcı olabilmektedir.¹²³

SSCB'nin tüm Oblast (genel bölgeler) ve Krajs'larındaki (alt bölgeler) din ve mezhepler, 1944'te kurulmuş olan 'Dini Mezhep Meseleleri Konseyi' ne (CARC) bağlıydı. Yalnızca Rus Ortodoks Kilisesi ile Ermeni Gregoryen Kilisesi daha ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Ermenistan SSC'nde kurulmuş olan 'Ermeni Gregoryen Kilisesi İşleri Konseyi' özel olarak bu cumhuriyetteki dini işlerden sorumluydu ve bu kurum doğrudan Halk Komiserleri Konseyi'ne (CPC) bağlıydı.¹²⁴

¹²⁰ Horowitz ve diğerleri ise, Ermenilerin aşırı ulusçu duygular beslemelerinin ardındaki temel sebebin, güçlü Sovyet otoritesinin yıkılması aşamasında daha belirgin olarak ortaya çıkan, tarih sahnesinden silinme korkusu olduğunu ileri sürmektedirler. Rutland, "Ermenistan'da Demokrasi ve Milliyetçilik", C. Ekiz (çev.), *Avrasya Dosyası*, 2 (4), 1995-96, s. 9. ; Theisen, "Mountaineers, Racketeers and the Ideals of Modernity: Statebuilding and Elite-Competition in Caucasia", O. Højris ve S. M. Yürükel (der.), *Contrasts And Solutions In The Caucasus* içinde, Aarhus: Aarhus University Press, 1999, s. 141.

¹²¹ Bknz. Altstadt, "Azerbaijan's First and Second Republics: The Problem of National Consciousness", *Caspian Crossroads Magazine*, y.t.y., <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/345.htm>>.

¹²² 19. yy.ın sonlarından itibaren Daşnaklar, 1970'lerin başlarından beri ise ASALA ya da değiştirilmiş isim ve yapısıyla Vrezh, Türk hedeflere karşı terörist saldırılar düzenlemeyi strateji olarak benimsemişlerdir. Türk düşmanlıklarıyla tanınan bu iki örgüt de günümüzde işgal altında bulunan Dağlık Karabağ'da üstlenmişlerdir. van der Leeuw, "Armenian Terrorism and Its Role in the War Over Upper-Karabakh", M. Tütüncü (der.), *Caucasus: War and Peace* içinde, Haarlem: SOTA, 1998, ss. 18-19 ; C.Walker, 1991, op.cit. ss. 41-44.

¹²³ İbrahimli, *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s. 43.

¹²⁴ Altınurme, " "Religious Cults", Particulariy Lutheranism, in The Soviet Union in 1944-1949", *TRAMES*, 6 (56/51-1), 2002, s. 4.

Ermeni kilisesinin yayılmacılığı neden körüklediğini veya bu gibi yaklaşımları neden desteklediğini daha iyi anlayabilmek için, Sovyetler Birliği'nde diğer kilise, din ve mezheplerin üzerindeki ağır baskılar ortadayken Ermeni kilisesine tanınan geniş hak ve ayrıcalıkların sebebine kısaca bakılması yeterli olacaktır. Ermeni katolikosunun Ermenistan'a ait olarak değerlendirdiği bazı Anadolu topraklarının Sovyet Ermenistanı'na katılmasını amaçlayan kampanya ve faaliyetler düzenlemesi ve bunları desteklemesinden dolayı, Ermeni kilisesinin dini bir akademi açmasına, seminerler düzenlemesine, bir gazete ve bir almanak neşretmesine, dışarıda yabancı para hesabı açtırmasına, yabancı göndericilerden posta ve paket almasına, sürgündeki zengin Ermenilerle görüşmelerde bulunmasına ve benzeri daha pek çok hak ve ayrıcalıklara sahip olmasına izin verilmişti.¹²⁵

3.6. Tarihsel bir bakışla irdelendiğinde görülür ki, genel olarak nüfus faktörü Ermenilerin Dağlık Karabağ'da uyuşmazlığı tırmandırmalarına ve lokal çatışmaları başlatmalarına yol açan temel nedenlerden biridir. Ancak bu etmen iki farklı nedenle Ermenileri Azerilere karşı çatışmaya itebilmiştir; hem bölgede Ermeni nüfusundaki artış dolayısıyla ve hem de Dağlık Karabağ'da ve çevresinde Ermeni nüfusunun görece olarak azalmasından dolayı.

Nüfus faktörü tarihsel süreç içinde, Rus yetkililerin iradesinden fazlasıyla bağımlı bir değişken olarak görülmektedir. Bölgedeki nüfus kompozisyonunun sürekli ve köklü bir şekilde değiştirilmesi, Rusya'nın 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren hissedilmeye başlayan "sıcak denizlere ulaşma arzusunun" doğal sonuçlarından biridir. Bahsedilen güney bölgelerine ulaşmak için yoğun olarak Türklerin elinde bulunan toprakların kontrol edilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Ruslar işgal ettikleri ve edecekleri bölgelerde Türklere ve İslam'a karşı, bazı karşıt gruplar yanında Ermenileri de kullanmışlardır. Diğer bir bakış açısından ise şöyle düşünebiliriz: Ruslar 13. yy.dan 15. yy.a kadar Türk/Moğol boyunduruğu altında çeşitli baskılar görmüşler ve korku-endişe içinde yaşamışlardır. Bu baskı, korku ve endişeler, Rus milli kimliğine çok derinden etki etmiştir.¹²⁶ Ruslar bir daha o günlere geri dönmek için Türklerin yoğun bulunduğu güney bölgelerini kendilerine hareket ve yayılma alanı olarak görmüş ve bu amaçla da bölgenin nüfus yapısını Türklerin aleyhine olacak şekilde değiştirmek istemiş olabilirler.¹²⁷

Karabağ Hanlığı'nın Rus hakimiyeti altına girmesinden (1805) hemen sonra, Çarlığın Kafkasya orduları Başkomutanı Sisianov, Transkafkasya'da dağınık halde yaşayan Ermenileri Karabağ ve çevresinde bir araya getirmeye çalışmıştır.¹²⁸

Rusya'nın İran'la Ekim 1813'te imzaladığı *Gülistan Antlaşması*, tüm Azerbaycan topraklarını Rusya ve İran arasında paylaşmıştı. Buna göre, Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları dışındaki tüm Kuzey Azerbaycan, Rus İmparatorluğu'nun

¹²⁵ İbid. s. 10.

¹²⁶ Soltan, "Coğrafya, Tarih ve Rus Kimliği", *Avrasya Dosyası, Rusya Özel*, 6 (4), Kış 2001, s. 68.

¹²⁷ Alman İslam bilimcisi Becker (1914), "Rusya'nın İslam'a karşı olan mücadelesiyle genişlediğine" dair tespitinde haklı olduğunu anlıyoruz. Hayit, "Sovyetlerin Türk Toplumlarını İslam'dan Uzaklaştırma Politikası," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dön/Bugün/Yarın*, 13 (Mart 1986), s. 54.

¹²⁸ Taşkaran, 1995, op.cit., s. 73.

hakimiyetine geçmiştir. Azeri Türklerinin Dağlık Karabağ'dan sürülmeleri ve Ermenilerin bölgeye yerleştirilmeleri, bu antlaşmadan sonra olmuştur.

1826-1828 arasındaki ikinci Rus-İran savaşının ardından Şubat 1828'de imzalanan *Türkmençay Barış Antlaşması*¹²⁹ ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ardından Eylül 1829'da imzalanan *Adrianople (Edirne) Barış Antlaşması*'ndan sonra da çok sayıda Ermeni Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dan Kuzey Azerbaycan'a, Karabağ'a, Elizavetpol'e ve Erivan'a kitleler halinde göç etmişlerdir. Türkmençay Antlaşması'nın en önemli maddelerinden biri, İran ve Rusya topraklarında yaşayan halkların bir yıl içinde istedikleri tarafa göç edebilmelerine izin verilmesi idi. Bu şekilde İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya'ya gitmek isteyecekleri aşıkardı.¹³⁰ Rusya, Ermenileri bölgeye çekebilmek için, ülkesine gelecek Ermenilerden 20 yıl vergi alınmaması hususundaki bir kanunu da hemen yürürlüğe koymuştur.¹³¹ Edirne Barış Antlaşması'nın 13. Maddesi'ne göre ise, Ruslar tarafından Anadolu'nun işgal edilen bölgelerinde yaşayan Ermenilere 18 ay içinde, taşıyabilecekleri emlakleriyle birlikte Rus vatandaşlığına geçme hakkı tanınmıştır.¹³² Ancak, Edirne Antlaşması'nda, Türkmençay Antlaşması'nın aksine, söz konusu Ermeni halkının istediği yere göç etmesini öngören bir hüküm bulunmamaktaydı. Neticede, Türkmençay Barış Antlaşması ile İran'dan yaklaşık 40.000 Ermeni, Edirne Barış Antlaşması sonrasında ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaklaşık 90.000 Ermeni, yerleşmek amacıyla bölgeye gelmiştir.¹³³

Osmanlı devletinin Ermeni Eçmiyadzin Katolikosluğu üzerindeki etkisini tamamen Rusya'ya kaptırması, 1829 yılında imzalanan Edirne Barış Antlaşması ile olmuştur. Bu da Rusların Gregoryan camia üzerinde daha büyük bir etkinlik kurabilme yolunun açılması anlamına geliyordu.¹³⁴

Rusya'nın Ermenileri göç ettirme politikasıyla alakalı olarak, akla bu politikanın, iddia edildiğinin aksine, Rusya'nın çıkarlarına pek uygun olmadığı gibi bir düşünce de takılabilir. Bu halkın Osmanlı'nın ya da İran'ın işlerine müdahale için kullanılması imkanı dururken, neden göç etmeleri isteniyordu? Çünkü, Rusya'nın bu aşamadaki amacı, bölgede suni bir Ermeni ulusu oluşturarak bunları daha sonraki dönemlerde kendi çıkarları doğrultusunda örgütleyebilmektir. Bu aşamada bölgede suni bir Ermeni ulusunun oluşturulmasının belli sebepleri bulunmaktaydı. Bir kere, ticarete yatkın olan Ermeni nüfusunun, Ruslar tarafından yeni ele geçirilen Erivan ve Nahçıvan topraklarında ekonomik anlamda gelişme sağlayabileceği düşünülmekteydi. Diğer taraftan, Rusya Ermeniler sayesinde, Osmanlı devleti ve İran'a karşı güçlü bir askeri kordon-tampon oluşturmuş

¹²⁹ *Türkmençay Barış Antlaşması*'na göre, Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları da dahil olmak üzere, tüm Kuzey Azerbaycan Rus İmparatorluğu'na katılmıştır.

¹³⁰ Malkasian, 1996, op.cit., ss. 10, 11.

¹³¹ Onk, 1997, op.cit., s. 55.

¹³² Bu süre 3 Nisan 1831'de dolduğunda, yapılan bir araştırmaya göre, 14.044 Ermeni hanesinin boşalmış olduğu tespit edilmiştir. Ruslar, Kafkaslara göç eden Ermenilerin yerleştirilmesi için, Çarlık hazinesinden toplam 380 bin gümüş Ruble ayırmışlardır. Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı, (1827-1922)," <<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale20.html>>.

¹³³ Bu göçlerle ilgili daha detaylı bilgi için bkız. Taşkıran, 1995, op.cit., ss. 75-80 ; Onk, 1997, op.cit., ss. 62-63.

¹³⁴ Kılıç, 2000, op.cit., s. 45.

olacaktı.¹³⁵ Yeni ele geçirdiği bölgelere bazı ülkelerden göçmen getirtip yerleştirmek, Rus Çarlığı'nın geleneksel bir politikası idi. Örneğin, Rusya Kırım'ı istila ettikten sonra da, bölgeden Osmanlı topraklarına kaçan Müslüman Kırım halkının yerine, Korsika, Livorna, Pisa, Cenova ve Almanya'dan getirtilen 75.000 kişilik bir göçmen kafilesi yerleştirilmişti.¹³⁶ Bu Ermeni göçünün, Rusya'dan kaynaklanan bir yapısal nedeninin bulunduğu da düşünülebilir. Bolşevik ihtilaline kadar yürürlükte kalmış bulunan 'toprağa bağlı kölelik' düzenine göre, Rusya yeni bölgelere Rus köylüsünü getirip yerleştiremiyordu.¹³⁷ Kısacası Rusya, Transkafkasya'ya yerleştirilen Ermenilere Osmanlı İmparatorluğu ile arasındaki bir "tampon ulus" gözüyle bakmaktaydı.

İran kendi ülkesindeki Ermenilerin göç etmesini durdurmaya çalışmıştır. Örneğin, veliaht prens Abbas Mirza, "Rusya'ya giderlerse askere alınacaklarını, köle olarak kullanılacaklarını" ileri sürüyordu. Hoy bölgesinin Ermenileri de; "Bir Hıristiyan ülkesinde ot yemeyi, İran'da ekmek yemeye tercih ederiz" diyorlardı. Bu sırada İran'dan göçe katılan Ermenilerin büyük çoğunluğunu Karabağ'a yerleştiren Rusya, Edirne Antlaşması'ndan sonra Anadolu'dan kaçan-göçen Ermenileri de başta Revan olmak üzere Nahçıvan ve Karabağ gibi Türk bölgelerine iskan ettirdi. Bu sırada Erzurum Marhasası Episkopos Karabet; Erzurum, Kars ve Doğu Bayezıt'tan topladığı büyük Ermeni grupları ile birlikte Rusya'ya geçti. Bu göçmenler ise Gümrü, Ahulkelek, Ahıska ve Karabağ yörelerine yerleştirildiler.¹³⁸

Rus Çarı I. Nikola 1830 yılından itibaren Transkafkasya'daki tüm Türk bölgelerini Ermenileştirme siyasetine ağırlık vermeye başladı. Öncelikle, Azerbaycan Türklerinin çok homojen bir şekilde yaşadıkları Revan Hanlığı'nın toprakları üzerinde suni bir Ermenistan Devleti yaratılmaya çalışıldı.¹³⁹ Bu şekilde Anadolu Türklüğü ile Kafkasya (özellikle de Azerbaycan) Türklüğü arasında kurulmaya çalışılan etnik duvarın temelleri de atılmış oldu.¹⁴⁰

Resmi dokümanlara göre, bu sırada Karabağ Hanlığı'ndaki bir şehir ve 600 köyde 90.000 kişi yaşıyordu; bu köylerin ancak 150'si Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu yerleşim birimleriydi. Şuşa şehrinde, 1.048 Azeri ailesi yaşarken ancak 474 Ermeni ailesi mevcuttu. Köylerde de, 12.902 Azeri ailesine karşılık sadece 4.331 Ermeni ailesi vardı. Ancak, Rusya'nın bu etnik kompozisyona yaptığı müdahaleler neticesinde, 19. yy.ın sonunda Dağlık Karabağ'da % 58'lik Ermeni çoğunluğa karşın % 42'lik Azeri azınlık yaşar hale geldi. Kafkasya'daki Ermeni nüfusun artması ve özellikle de Rusya dostu/tafaftarı olarak lanse edilen bu Hıristiyan Ermenilerin Osmanlı ve İran sınırlarına yerleştirilmeleri, Rusya'nın da çıkarına

¹³⁵ Gülsoy, 1993, ss. 24-25'ten atıfta bulunan Arslan, " "Ermeni Sorunu"nda Akılcı, Tarafsız ve Planlı Görüş Açılırları," *Stratejik Araştırmalar Dosyası*, 2 (7), 2001, s. 3.

¹³⁶ İnalçık, 1977, s. 751'den atıfta bulunan ibid.

¹³⁷ İbid.

¹³⁸ Onk, 1997, op.cit., s. 62.

¹³⁹ 21 Mart 1828 tarihinde, Ermenilerin Rusya'ya yaptıkları hizmetler göz önünde bulundurularak, onların isteklerine uygun olarak, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarını içine alan bir Ermeni vilayeti oluşturulmasına karar verildi. Bu vilayetin tahrir işleri, Nisan 1829 ile Mayıs 1832 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu vilayetin idaresine ise, Aleksandr Çavçavadze atanmıştır. Paşayev, y.t.y., Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/cumhuriyet/Azerbaycan_ermenisorunu/giris.htm>.

¹⁴⁰ Onk, 1997, loc.cit.

uygun olarak algılandı. Rusya, bu sayede Anadolu'daki Ermenilerin de sempatisini kazanmış ve Küçük Asya'daki Ermenilerin destekçisi olduğu imajını vermiştir.

1853-1856 Kırım Savaşı'nda, Rus kuvvetleri Kars'ı işgal ettiklerinde bölgede yaşayan Ermenilerle yakın münasebetleri büsbütün artmıştı. Savaşın en başından beri özellikle Doğu Anadolu Ermenilerinin Rusların tarafını tuttuğu¹⁴¹ ve hatta onlar için casusluk gibi faaliyetlere buldukları veya belli çıkarlar karşılığında türlü hizmetler gördükleri bilinmekteydi. Onların bu gibi faaliyetleri ise, Anadolu Türklerince doğrudan doğruya vatana ihanet olarak algılanmıştır. Savaşın Rusya için başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Anadolu Ermenilerinin bir kısmı, büyük kitleler halinde Rusya'ya göç etmişler ve bunlar da ağırlıklı olarak Revan ve bugünkü Dağlık Karabağ bölgesine yerleştirilmişlerdir.¹⁴²

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da, Rus ordusu ile birlikte hareket eden Ermeniler, Rusya'nın savaşı kazanmasında çok önemli bir rol oynamışlardır. Kars'tan Erzurum'a kadar geniş bir alana yayılarak Türklere yönelik çok büyük bir mezalim uygulayan bazı Ermeni komite ve grupları, Rus birliklerine kılavuzluk ederek en emin yoldan amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Ruslar geri çekildiğinde, bölgede mezalime uğrayanların veya bundan dolayı Ermenilere karşı nefret duyguları besleyenlerin Ermenilerin uyguladıkları mezalime misilleme yapabileceklerinden endişelenildi. Bunun için Rusya, Ermenilerin Osmanlı ülkesi içindeki statülerinin güvence altına alınmasını, Ayastefanos Barış Antlaşması'nın şartları arasına en öncelikli meselelerden biri olarak sokmaya gayret sarf etmiş ve nitekim bunda da başarılı olmuştur. Ermeniler ise, Anadolu'da kalmanın tehlikeli olabileceğini hesaplayarak büyük gruplar halinde Kafkasya'ya göç etmişlerdir.¹⁴³ Resmi kayıtlarda da belirtildiğine göre; bu sırada göç eden Ermeni halkının büyük çoğunluğu Karabağ'a yerleştirilmiştir. Örneğin, sayıları 5.000'den fazla olan bir Ermeni göçmenler grubu Aras'a doğru ilerlerken, göçmen kabulünde artık doyum noktasına ulaşmış olan Ermenistan vilayetinin idarecileri, ekmecek yetersizliğini ileri sürerek gelmekte olan Ermeni göçmenlere, gerekli olan yardımın verilemeyeceğini bildirmişlerdir. Bu durum karşısında göçmenler de, Karabağ'a sevk edilmişlerdir. Zira, o sırada Karabağ'da yiyecek, içecek ve barınak sıkıntısı çekilmemekteydi.¹⁴⁴

Rusların Ermenileri himaye etme perdesi altında Doğu Anadolu'yu Slavlaştırarak, nüfuzunu Orta Doğuya yaymasından endişelenen İngiltere, kendi sömürgeleri için doğabilecek riski düşünerek, Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra, Haziran 1878'de Berlin Kongresi'nin toplanmasını sağlamıştır. Rusya, 1878 Berlin Antlaşması'yla Batılıların bölgeye müdahalesinden¹⁴⁵ hoşnut olmadığından dolayı, Ayastefanos'ta savunduğu şekliyle bir Ermeni politikasının kendisine zarar

¹⁴¹ Öte yandan Osmanlı devleti içinde yaşayan orta sınıftan pek çok Ermeni de bu savaşta Osmanlı devletini desteklemişlerdi. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, 'Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi'*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Yayınları, 1998, s. 24.

¹⁴² Onk, 1997, op.cit., s. 65.

¹⁴³ İbid., s. 70.

¹⁴⁴ İbid., s. 71.

¹⁴⁵ Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'ne göre, "Babı Ali, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç olduğu islahat ve düzenlemeleri vakit geçirmeden uygulamayı kabul edecek." Avrupalı sömürgeci devletler de bu tedbirlerin uygulanmasına nezaret edeceklerdi. Yıldırım ve Özönder, 1990, op.cit., s. 10.

verebileceğini (Batılıların etkisiyle bu reform fikirlerinin kendi bünyesindeki Ermenilere de sirayet etmesi tehlikesi ya da kurulacak bir Ermeni devletinin Kafkas Ermenilerini de kendisine çekmesi ihtimalini) düşünerek, ilk zamanlardaki 'safiyane' bir şekilde ıslahat isteyen yaklaşımlarını yeniden gözden geçirmek ihtiyacını hissetmiştir.¹⁴⁶ Berlin Antlaşması'ndan sonra Rusya, Anadolu'daki Ermenilere bazı haklar verilmesini savunurken çok daha ihtiyatlı davranmış ve hatta bazen de bu hakların verilmesine açıkça karşı çıkmıştır. Örneğin, dönemin Rus Dışişleri Bakanı Prens Lobanoff Rostovski Ermeni özerkliği meselesinden bahsederken şöyle demiştir: "Biz Ermenisiz Ermenistan isteriz."¹⁴⁷ Bu formülasyonun Rus İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar geçerli kaldığını unutmamak gerekmektedir. Rostovski, Anadolu Ermenileri ile Kafkas Ermenileri arasındaki olası bir yakınlaşmadan duyduğu endişeyi ise şöyle dile getirmiştir: "Ermeniler dağılmışlardır; Ermenilere verilecek veya özel yönetim altına sokulacak bir bölge yoktur. Türkiye'deki Ermeniler, Kafkas Ermenilerinin teşvik ve tahrikleriyle büyük ayaklanmalar yapmaya teşebbüs ediyorlar. Türkiye'deki bütün Hıristiyanlar için yapılacak bir düzenlemeyi uygun bulurum, fakat ileride bağımsız bir Ermeni Krallığı'na dönüşebilecek bir Ermeni ıslahatına ve onlara bir bağımsızlık veya muhtariyet sağlayacak bir yönetime karşıyım...."¹⁴⁸ Rusya bir ara Anadolu Ermenilerinin Transkafkasya'ya göç etmelerini de durdurarak sınırını geçişlere kapatmıştır.

19.yy.ın sonlarında, doğuya doğru olan Ermeni göçleri hala yoğun bir şekilde devam etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamit baştayken kurulan *Hamidiye Atayları* vasıtasıyla Ermenilere 1890'ların ortalarında büyük baskı ve zulüm uygulanmıştı. Bu da Anadolu'dan Transkafkasya'ya yeni bir Ermeni göç dalgasının gitmesine neden olmuştur. 20. yy.a girilirken, artık bölgedeki Ermenilerin sayısı 1,243,000'e ulaşmıştı.¹⁴⁹

Azeri tarihçilere göre, Ermenilerin Karabağ'da çoğunluk haline gelmelerinin sebebi, Rusya'nın yukarıda anlattığımız politikaları gereği teşvik ettiği bu Ermeni göçleridir.¹⁵⁰ Rusya'ya bağlı Karabağ vilayeti kurulduktan sonra, 1823 yılında, bölgenin vergi sicilini hazırlayan Rus yetkililer Yermolov (Rusya'nın Kafkasya Orduları Başkomutanı) ve Mogilevsky, Karabağ halkının % 78.3'ünün Azeri Türkü, % 21'inin de Ermeni olduğunu belirtmişlerdi. 1832'de Rusya İmparatorluğu genelinde yapılan ilk resmi nüfus sayımı sonuçlarına göre, Karabağ nüfusunun % 64.8'ini Azeri Türkleri teşkil etmekteydi.¹⁵¹ 1897'ye gelindiğinde ise, Karabağ halkının % 53'ünün Azerilerden ve % 45'inin ise, Ermenilerden oluştuğu tespit edilmişti.¹⁵² Doğal olarak, 1905-1906 yıllarında Azeriler ve Ermeniler

¹⁴⁶ Karabyık, *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dini ve Bugünü*, İstanbul: Hizmet Ltd. Şirketi Yayınları, 1984, s. 78.

¹⁴⁷ Granville, 1967, s. 22'den aktaran Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul: TSK Mehmetçik Vakfı ve TSK Dayanışma Vakfı, 2001, s. 26; Yıldırım ve Özönder, 1990, loc.cit.

¹⁴⁸ Gnkur.Bşk.lığı, 1983, s. 58'den aktaran Özkan, 2001, loc.cit.

¹⁴⁹ Swietochowski, *Russia and Azerbaijan, A Borderland in Transition*, New York: Columbia University Press, 1995, s. 12.

¹⁵⁰ Uhlig, 1994, op.cit., s. 48.

¹⁵¹ Yıldırım ve Özönder, 1990, op.cit., s. 25.

¹⁵² Nüfusla ilgili bilgiler için ayrıca bkız. Taşkıran, 1995, op.cit., s. 74.

arasındaki etnik çatışmalar da, Ermeniler lehine değişen bu nüfus kompozisyonunun bir neticesi olarak değerlendirilebilir.¹⁵³

Günümüzde ise Ermeniler, tam tersine, *nüfuslarının sürekli olarak azalma eğilimi içinde olmasından* duydukları endişelerden dolayı çatışmacı bir profil çizebilmişlerdir.¹⁵⁴ Ermeniler, Dağlık Karabağ'da kendi aleyhlerine dönen bir nüfus kompozisyonu ile karşı karşıya kalmaktan çekiniyorlar. Kendilerince Dağlık Karabağ'da Nahçıvan örneğindeki duruma düşmek istemiyorlar. Ermenilere göre, 1926'da Dağlık Karabağ nüfusunun % 95'ini Ermeniler oluştururken, bu oran 1976'da % 75'e düşmüştü.¹⁵⁵ Ayrıca, Ermeniler 1990-91 döneminde Azerbaycan SSC İçişleri Bakanlığı'nın, Sovyet Kızıl Ordusu'ndan yardım alarak Ermenileri Dağlık Karabağ'dan sürmeyi planladığından bahsediyorlar.¹⁵⁶ Ermenilere göre, 'Türkiye Türklerinin kuzenleri' olan Azeriler, bağımsızlığa kavuşmalarının hemen ardından da "Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915'de yaptıklarının bir benzerini", Dağlık Karabağ'da gerçekleştirmeyi ve bölgedeki Ermenileri oradan çıkarmayı planlamışlardı.¹⁵⁷ Tabii bunlar birer asılsız iddia olmaktan ileri gidememişlerdir.

3.7. Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin sergiledikleri tutum ve davranışlarını belirleyen bir diğer içsel faktör ise, Dağlık Karabağ sorunu vesilesiyle eski ezilmişlik hatıralarının canlanmasıdır.¹⁵⁸ Dağlık Karabağ'da silahlı çatışma aşamasına gelinmeden önce, Ermeniler 1988 yılında Sumgait, Bakü ve Kirovabad (Gence)'da yaşananlar hakkında Azerbaycan'ı suçluyorlardı. Azeriler de bu suçlamalara, 1988'deki çatışmalardan çok daha önce Ermenistan'da yaşayan Azerilere yönelik uygulanan vahşet örnekleri dolayısıyla karşı suçlamalarda bulunarak cevap verdiler. Şurası açıktır ki, iki taraf da birbirlerine yönelttikleri suçlamaların doğruluklarını pek de araştırmamışlardı.¹⁵⁹

Azerbaycan'da ortaya çıkan bu gerginlikler ve kimi çatışmalar karşısında, Ermeniler büyük bir ulusal tepki gösterdiler. Bu ulusal hareketi organize edenler ise Karabağ Komitesi etrafında toplanan Ermeniler olmuşlardır. Azerbaycan'da yaşananlar hakkında Ermenistan'a abartılarak ulaşan haberler, Ermenilerin 'jenosit' fikrine dayalı ulusal bilincinin yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Bu aşamada gösterilen tepkilerin büyük çoğunluğunda, ağırlıklı olarak soykırım söylemi kullanılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, Ermeniler bu gösteriler sırasında 'soykırım' kavramı ile sadece 1915'e yönelik iddialarını ifade etmemişlerdir, bunun yanında asimilasyonun, hava kirliliğinin ve nüfus kompozisyonundaki değişimin de birer jenosit olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁰ Anlaşılacağı üzere bu gösteriler sırasında, olası bir Ermenistan-Dağlık Karabağ birliği yönündeki talepler, jenosit

¹⁵³ Bknz. <<http://www.karabakh.org/?id=3063>>.

¹⁵⁴ Chorbajian, 1994, op.cit., s. 11.

¹⁵⁵ The Public International Law & Policy Group ve The New England Center For International Law & Policy, 2000, op.cit., s. 4.

¹⁵⁶ Vartian, "The Armenian-Azerbaijani Dispute As Seen From The U.S.—Two Views Turkish, Azerbaijani Blockades Of Armenia And Karabakh Waste U.S. Tax Dollars", *Washington Reports on Middle East Affairs*, (January/February), 1995, s. 28.

¹⁵⁷ Carney, "Carnage in Karabakh, With the Russians Gone, Azeris and Armenians Carry on Their Ancient Blood Feud", *Time*, 139 (15), 1992, <<http://ehostvgw11.epnet.com>>.

¹⁵⁸ Bknz. Gül ve Ekici, 2001, op.cit., s. 368.

¹⁵⁹ Dudwick, 1995, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

¹⁶⁰ Chorbajian, 1994, op.cit., s. 7.

söylemlerinin yanında ikinci planda kalmıştır. Örneğin bir Ermeni antropolog, 1988-1990 dönemindeki gösteriler sırasında Ermeni protestocularca kullanılan 1.000 pankartı toplayarak incelemiş, sonuçta bunlardan 315 tanesinin soykırım ile ilgili olduğu, sadece 60 kadarının ise, Ermenistan-Dağlık Karabağ birliğinin kurulması meselesine yönelik olduğu görülmüştür.¹⁶¹

Ünlü dil bilimci Suren Zolyan'a göre de, Ermeniler ulusal tarihlerini şekillendiren eski zorluk ve sıkıntılarını hatırlatacak ve o günleri çağrıştıracak yeni bir motivasyon unsuruna ihtiyaç duyuyorlardı. Dağlık Karabağ bu fonksiyonu yerine getirmeye uygundu; Ermeniler bu bölgedeki soydaşlarının anavatandan izole edilmiş halde ve yabancı bir devletin insafına kalmış vaziyette yaşadıkları argümanını kullandılar. Dolayısıyla, Zolyan'a göre, başlangıçta Karabağ soyut bir kavramdı; insanlar 'Karabağ' ifadesiyle, esasında sözde 'soykırımı' ve ezilmişliği anlatmak istemektedirler.¹⁶² Daha sonra ise, kavram soyut anlamından kurtularak Ermeni toplumunca ne pahasına olursa olsun savunulması gereken bir realite haline dönüştü.

3.8. Ermenilerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin yaklaşımlarının arkasındaki bir diğer içsel unsur da, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'daki ekonomik sıkıntılardır.¹⁶³ Şüphesiz, ekonomik kriz içindeki Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ konusunda yapıcı politikalar üretmesini beklemek güçtür. Yaşanan ekonomik problemler ile Ermenilerin kendilerini petrol işinden dışlanmış ve izole edilmiş olarak görmelerinden kaynaklanan rahatsızlıkları birleşince bu uyuşmazlığa yönelik sergiledikleri tutumlarının ardındaki ekonomik nedenler daha da belirginleşmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur; ekonomik problemler, uyuşmazlığın ortaya çıkmasında değilse de Ermenilerin problemin çözümü üzerine yürütülen müzakerelerde sergiledikleri sert ve uzlaşmaz tutumlarının arkasındaki nedenlerden biri olarak değerlendirilmelidir.¹⁶⁴

Gorbaçov döneminde Ermenistan, SSCB sistemi içindeki en hızlı ilerleyen ekonomik yapılardan birine sahipti. Ancak Sovyet sonrası dönemde, Ermenistan fakirlik, devlette yolsuzluklar, insan hakları ihlalleri ve Başkanlık seçimlerine yansıyan anti-demokratik uygulamalar nedeniyle eski başarılı gidişatını kaybetti.¹⁶⁵ Bu atmosferde, Dağlık Karabağ savaşında alınan başarılar, toplumun ihtiyaç duyduğu önemli bir moral kaynağı haline gelmiştir. Ermeni yetkilileri, doğal olarak böyle bir bütünleştirici gücü ve sembolü ellerinden kaçırmayı istememektedirler.

Öte yandan, ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılar, sertlik yanlısı muhalefetin ve hatta kendi en yakın çalışma arkadaşlarının bile Ter-Petrosyan'ın ılımlı tavrına

¹⁶¹ Astourian, *From Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*, Berkeley: University of California Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series, 2000-2001, s. 22.

¹⁶² ibid.

¹⁶³ Bu konuda Frederick Starr'ın "Altitude Sickness" isimli makalesinden yararlanılabilir. Bknz. Starr, "Altitude Sickness, Poverty and Violence in the Mountains", *The National Interest*, Fall (65), 2001, s. 90.

¹⁶⁴ Hatırlanmalıdır ki, Sovyet Rusya'nın uyuşmazlığın ortaya çıkmasını önlemek için giriştiği başarısız denemelerinden biri de Ermenistan'ın ve Volsky Komitesi idaresinde Dağlık Karabağ'ın ekonomik olarak kalkındırılması programı olmuştur. Rutland, 1995-96, op.cit., s. 18.

¹⁶⁵ Bremmer, "Help Wanted For Armenia", *Christian Science Monitor*, 90 (62), 1998, s. 20.

tepkisel yaklaşımlarına neden olmuştur.¹⁶⁶ Genelde, uluslararası kamuoyuna karşı Dağlık Karabağ konusunda ellerinden bir şey gelmeyeceğini, çünkü uyuşmazlığın Azerbaycan ve Dağlık Karabağ arasında olduğunu savunan Ter-Petrosyan, bahsettiğimiz bu sert muhalefeti bastırabilmek için daha önce savunduğu argümana ters düşen bir girişimde bulunmuş ve Dağlık Karabağ lideri Koçaryan'ı Ermenistan Başbakanlığı makamına atamıştır. Bu noktada ise, barış görüşmelerini devam ettirmek neredeyse tamamen olanaksız hale gelmiştir.¹⁶⁷

3.9. Ermenilerin Dağlık Karabağ meselesine yönelik olarak sergiledikleri tutum ve davranışlarının en önde gelen içsel etmenlerinden biri olan Ermenistan'daki iç politik baskıları da dikkatlice ele almak gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki, Ter-Petrosyan'ın 1998 yılının başlarında istifaya zorlanmasının görünürdeki nedeni, AGİT Minsk Grubu'nun önerdiği barış tasarısını kabul etmiş olmasıydı.¹⁶⁸ Bu anlamda Ermeni politik karar vericilerinin iç siyasi gelişmelerden kaynaklanan endişelerinin, sertlik yanlısı kararlar ve yaklaşımlar üzerinde belirleyici etkisi olabilir.

Bu noktada iç politik mücadelenin dolaylı etkilerinden de bahsetmek olasıdır. Nitekim, Ermenistan'daki 1998 Devlet Başkanlığı seçimleri sürecinde, o zamana kadar bir süre ikinci planda kalmış gibi görünen Dağlık Karabağ meselesi yeniden gündemin üst sıralarına yerleşmiştir. Bu ortamda, politik rakiplerin Dağlık Karabağ uyuşmazlığına ilişkin üsluplarında ciddi boyutlarda bir sertleşme gözlenmiştir.¹⁶⁹

Genel olarak, muhalefetin Dağlık Karabağ konusunda iktidarı sert bir şekilde eleştirdiği görülmektedir. Muhalefetin hükümete yönelttiği eleştirilerin başında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından henüz tanınmamış olması, uluslararası kamuoyunun kendi çıkarlarına uygun biçimde şekillendirilememesi, zaman zaman Azeriler karşısında taviz verme istencinin güçlenmesi (özellikle AGİT İstanbul zirvesinde olduğu gibi) ve problemin çözümü konusunda yeni alternatiflerin üretilmemesi gelmektedir. Hükümete karşı ağır ithamlarda bulunan, Hıristiyan Demokratlar, Liberal Demokratlar, Muhafazakarlar, Azatutun, Nor-Ughi ve 21. Yüzyıl gibi muhalefet partileri ile Shamiram örgütü ve Armat örgütü gibi parti dışı kuruluşlar çoğu zaman bu gibi meseleler üzerinde güçlerini birleştirebiliyorlar. Muhalif grupların güç birliği yapabildikleri bir diğer konu da, Bakü-Ceyhan hattının hayata geçmesinin engellenmesidir. Zira, bu kesimler Ermenistan'ın, bölgedeki doğal kaynaklar tabanında gelişebilme potansiyeli olan ekonomik entegrasyondan dışlanacağını ve istikrar sağlayıcı bir rol oynama gücünü kaybedeceğini düşünerek eleştirilerini daha çok bu proje üzerinde yoğunlaştırıyorlar. Parlamentoda hükümete yönelik bu tip ağır eleştiriler ve baskılar da artınca, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki görüşmelerin durduğu sıkça görülen bir durumdur.¹⁷⁰ Ancak şunun da gözden kaçırılmaması gerekir, Ermenistan'daki daha ılımlı muhalif gruplar, Dağlık

¹⁶⁶ Bknz. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınırı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, A. Taşlıca (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 30.

¹⁶⁷ Bremner, 1998, loc.cit.

¹⁶⁸ Fairbanks, "Ten Years After the Soviet Breakup, Disillusionment in the Caucasus and Central Asia", *Journal of Democracy*, 12 (4), 2001, s. 50.

¹⁶⁹ Bknz. Sariahmetoğlu, 1998, op.cit., s. 24.

¹⁷⁰ Danielyan, *Habarlar-L*, 1999, <http://www.geocities.com/fanthom_2000/archives/Archive6.html>.

Karabağ uyuşmazlığının altından kalkılamayacak derecede yüksek maliyetli olduğunu ve bölgedeki istikrarsızlığın temel kaynağı olması nedeniyle bölgesel ekonomik işbirliği ve kalkınmayı engellediğini düşünüyorlar. Onlara göre, Azeri topraklarının işgali devam ettiği ve kendi hükümetleri de görüşmelerden kaçındığı müddetçe, Ermenistan her türlü bölgesel ekonomik dayanışma ve işbirliğinden dışlanma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilir.¹⁷¹

Ermenistan yönetiminin genelde, iç ekonomik, sosyal ve siyasal istikrarsızlıklar (iç sorunlar) karşısında, kamuoyunun iç meselelere yönelik artan hoşnutsuzluğunu dağıtıp, ilgiyi dışa doğru yönlendirerek rejimi kuvvetlendirmeye çalıştığından da bahsedebiliriz. Özellikle Türklere karşı ileri sürdükleri sözde soykırım iddialarının sıkça gündeme getirilmesinin ardındaki önemli faktörlerden biri de, şüphesiz budur.¹⁷²

Dağlık Karabağ'daki iç politik ortamın da, Ermenistan siyasal söyleminin sertleşmesi üzerinde doğrudan etkisinin bulunduğu iddia edilebilir. Dağlık Karabağ'da iktidardaki Daşnak Partisi'nin Ermenistan'ı sertliğe götüren birçok politikanın mimarı olduğu konusunda hiç kuşku yoktur. Örneğin, 1997'de AGİT Minsk Grubu eş başkanları taraflara iki aşamalı bir barış planını¹⁷³ önerdiklerinde Ermenistan yönetimi bu planın lehinde bir tutum sergilemişti. Hatta Ter-Petrosyan şu açıklamayı yapmıştı: "Dağlık Karabağ ne Azerbaycan'dan bağımsızlığı ne de Ermenistan'la birleşmeyi ümit etmelidir." Bu yönde ciddi adımlar atılmaya başladığında ise, Ter-Petrosyan'ı istifa etmeye zorlayanların başında Daşnaklar geliyordu. Yeni Başkan Koçaryan ise, daha göreve gelir gelmez, ancak Dağlık Karabağ'ın da benimseyeceği bir çözümün kabul edilebileceğinin altını çizerek Daşnakların tepkilerini değil desteklerini çekmeye çalışmıştır.¹⁷⁴

4. Sonuç

Ermenilerin Dağlık Karabağ ve çevresini işgal etmelerinin ve bu uyuşmazlığa ilişkin sert ve uzlaşmaz tutumları sergilemelerinin arkasında sadece bir içsel neden bulmak olası değildir. Bunların en başta gelenlerinden biri olan güvenlik ikilemi kolay kolay aşılabilecek gibi görünmemektedir.

Ermenilerin toprak genişletme istekleri de, bölgenin tarihsel olarak kendilerine ait olduğu tezi, Sovyetler Birliği döneminde ciddi haksızlıklara maruz kaldıkları iddiası, Türklere karşı kökenleri eskiye dayanan korku ve düşmanlık duyguları, Büyük Ermenistan'ı kurma hayalleri ve bazı stratejik gerekçelerle sürekli güçlenmektedir.

Ermenilerin düşünsel ve yapısal heterojenlikleri ise çok defa farklı görüşler arasında uyum sağlanmasını imkansız hale getirmektedir. Ermenistan Ermenileri, daha çok toprak genişletme isteklerinin etkisinde iken, Dağlık Karabağ Ermenileri

¹⁷¹ Bremmer, 1998, loc.cit.

¹⁷² Ayrıca bkzn. Blandy, 1997: <<http://www.ppc.pims.org/Projects/csrf/TheImpactOfBakuOilOnNagornyyKarabakh.htm>> ; Danielyan, 1999, <http://www.geocities.com/fanthom_2000/archives/Archive6.html>.

¹⁷³ Bu barış planı şu aşamalardan ibaretti: (1) Ermeni güçlerinin Dağlık Karabağ dışında işgal ettikleri tüm bölgelerden geri çekilmeleri; (2) Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan içindeki nihai statüsünün müzakere edilmesi.

¹⁷⁴ Alishov, 1999, <<http://scf.usc.edu/~baguirov/azeri/dadash1.htm>>.

çoğunlukla Azerbaycan'dan kaynaklanan sorunlar argümanı üzerinde durmaktadırlar. Diaspora Ermenilerinin düşüncü biçimlerinin ise daha çok Türk aleyhtarlığı üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bunların da ötesinde, Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi silahlı güçlerine olan aşırı güvenleri ile içinde buldukları olağan dışı şartların sağladığı mahrumiyet duygusunun yönlendirdiği, sertliğe prim veren yapı ve düşüncü tarzları Dağlık Karabağ Ermenilerinin bu tutumlarına doğrudan etkide bulunmuş olabilir.

Ermenilerin bu uyuşmazlığa ilişkin olarak sergiledikleri tutumlarının arkasında dini motiflerle bezenmiş ve bazen aşırılığa varan ulusçuluğun, ezilmişlik hatıralarına dayalı ulusal bilincin, artış ve azalış trendleriyle bu tutumlarına aynı ölçüde etki eden nüfus faktörünün ve Dağlık Karabağ bölgesine hem manevi hem de stratejik açıdan verilen değerin bulunduğu da göz ardı edilmemelidir.

Öte yandan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'daki ekonomik problemler ile daha çok karar vericilerin karşılaştığı iç politik sorunlar ve endişeler de sert söylem, tutum ve davranışların incelenmesinde hesaba katılması gereken diğer önemli içsel dinamikler arasında sayılabilirler.

KAYNAKLAR

- Abidinova, Q. (y.t.y.), "Ermeniler Azerbaycanla Munasibetlerin Normallaşmasına Terefdardır", *Yeddigün Gazetesi*, <http://members.nbci.com/_XMCM/yeddigun/zm.htm#1>.
- Agadjanian, A. (2001), "Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric", *Europe-Asia Studies*, 53 (3), 473-88.
- Alishov, D. (1999), *The Role of Caspian Oil in Maintaining Stability in the Caucasus Region: In the Case of Mountainous Karabakh Conflict* (Dissertation), <<http://scf.usc.edu/~baguirov/azeri/dadash1.htm>>.
- Altnurme, R. (2002), " "Religious Cults", Particularly Lutheranism, in The Soviet Union in 1944-1949", *TRAMES*, 6 (56/51-1), 3-16.
- Altstadt, A. L. (1992), *The Azerbaijani Turks, 'Power and Identity under Russian Rule'*, Stanford: Hoover Institution Press.
- Altstadt, A. L. (y.t.y.), "Azerbaijan's First and Second Republics: The Problem of National Consciousness", *Caspian Crossroads Magazine*, <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/345.htm>>.
- Arı, T. (2001), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arslan, E. (2001), " "Ermeni Sorunu"nda Akılcı, Tarafsız ve Planlı Görüş Açılımları", *Stratejik Araştırmalar Dosyası*, 7 (2), 1-20.
- Aslan, Yasin. (1990), *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*, Ankara: Kök Yayınları.

- Aslan, Yavuz. (y.t.y.), "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı, (1827-1922)," <<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale20.html>>.
- Astourian, S. H. (2001), *From Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*, Berkeley: University of California Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series.
- Ataöv, T. (1984), *A Brief Glance at The "Armenian Question"*, Ankara: Ankara Chamber of Commerce.
- Aydın, M. (1999), "Regional Security Issues and Conflicts in the Caucasus and the Caspian Regions", K. R. Spillmann, J. Krause (der.), *International Security Challenges in a Changing World* (3. cilt) içinde, Zürich: Center for Security Studies and Conflict Research, <http://www.fsk.ethz.ch/publ/studies/volume_1.htm>.
- Aydın, M. (2000), *New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus, Causes of Instability and Predicament*, Ankara: SAM Papers.
- Azerbaijan Daily Digest, (10 Eylül 2001) "Azerbaijanis Protest Karabakh Armenian Delegation's Baku Visit", <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0022.html>>.
- Azerbaijan Daily Digest, (4 Eylül 2001), "Government Should Harden Its Position", *Democratic Congress Bulletin*, 28, <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0000.html>>.
- Bakshian, A. (1993), "Andranik of Armenia", *History Today*, April, 44-50.
- Barylski, R. V. (1994), "The Russian Federation and Eurasia's Islamic Crescent", *Europe-Asia Studies*, 46 (3), 389-416, <<http://ehostvgw10.epnet.com>>.
- Blandy, C. W. (1997), *The Impact of Baku Oil on Nagornyy Karabakh, Waxing Western Influence: Waning Russian Power*, London: Conflict Studies Research Centre, <<http://www.ppc.pims.org/Projects/csrc/TheImpactOfBakuOilOnNagornyyKarabakh.htm>>.
- Bondarevsky, G. (y.t.y.), "The Karabakh Problem: The Roots of the Political Crisis, and the Origins of the War Between Armenia and Azerbaijan (a Russian viewpoint)", <<http://www.caspiantimes.com.html/states/azerbaijan/articles/geopolitics/nagorno.html>>.

- Bournoutian, G. A. (1993), "Rewriting History: Recent Azeri Alterations of Primary Sources Dealing with Karabakh", *Journal of the Society for Armenian Studies*, 6 (1992-93), 185-190.
- Bremmer, I. (1998), "Help Wanted For Armenia", *Christian Science Monitor*, 90 (62), 20.
- Carney, J. (1992), "Carnage in Karabakh, With the Russians Gone, Azeris and Armenians Carry on Their Ancient Blood Feud", *Time*, 139 (15), 40-42, <<http://ehostvgw11.epnet.com>>.
- Chaliand, G. (1994), "Preface", L. Chorbajian, P. Donabedian ve C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, XI-XVI.
- Chorbajian, L. (1994), "Introduction to the English Language Edition", L. Chorbajian, P. Donabedian, C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, 1-48.
- Cornell, S. E. (1997), "Undeclared War, The Nagorno-Karabakh Conflict Reconsidered", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 20 (4), <http://www-scf.usc.edu/~baguirov/azeri/svante_cornell.html>.
- Cornell, S. E. (2000), "Kafkaslar ve Orta Asya'da Jeopolitik ve Stratejik Ortaklıklar", Y. Tezkan (haz.,çev.), *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, y.y.y.: Ülke Kitapları, 157-174.
- Council of Europe Parliamentary Assembly (17 Ekim 1994), *Report on the Conflict in Nagorno-Karabakh*, (Rapporteurs: Mr. Pfuhl, Mr. Sole Tura), Doc.7182, Strassbourg, <<http://stars.coe.fr/doc/doc94/edoc7182.htm>>.
- Cox, C. ve Eibner, J. (1993), *Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh*, Londra: Institute for Religious Minorities in the Islamic World, <<http://www.genocide.am/genocide/karabakh/caroline/index.htm>>.
- Danielyan, E. (1999), Habarlar-L: <http://www.geocities.com/fanthom_2000/archives/Archive6.html>.
- Dawisha, K. ve Parrott, B. (1994), *Russia and the New States of Eurasia, 'The Politics of Upheaval'*, New York: Cambridge University Press.
- Dudwick, N. (1995), "The Cultural Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan", *Problems of Post-Communism*, 42 (4), 18-20, <<http://ehostvgw20.epnet.com>>.

- Emerson, M., Tocci, N. ve Prokhorova, E. (2001), "A Stability Pact for the Caucasus in Theory and Practise – A Supplementary Note", *Southeast European and Black Sea Studies*, 1 (3), September, 115-147.
- Emircan, A. A. ve Gerger, M. E. (1992), *Büyük Ermenistan Hayali ve Kars'tan Karabağ'a Ermeni Vahşeti*, İstanbul: Cemre Yayınları.
- Fairbanks, Jr., C. H. (2001), "Ten Years After the Soviet Breakup, Disillusionment in the Caucasus and Central Asia", *Journal of Democracy*, 12 (4), 49-56.
- Goldenberg, S. (1994), *Pride of Small Nations, The Caucasus and Post-Soviet Disorder*, Londra: Zed Books Ltd.
- Goldmann, K. (1994), *The Logic of Internationalism, 'Coercion and Accommodation'*, Londra: Routledge.
- Gül, N. ve Ekici, G. (2001), "Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası", *Avrasya Dosyası*, 7 (1), 367-92.
- Gürel, Ş. S. (1992), "Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not", *A.Ü. SBF Dergisi*, 47 (1-2), 181-85.
- Gürün, K. (1983), *The Armenian File*, Ankara: <http://www.mfa.gov.tr/grupe/eg/eg08/09.htm>.
- Hayit, B. (1986), "Sovyetlerin Türk Toplumlarını İslam'dan Uzaklaştırma Politikası," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, *Dün/Bugün/Yarın*, 13 (Mart), 54-57.
- <http://www.karabakh.org>.
- İbrahimli, H. (2001), *Değişen Avrasya'da Kafkasya*, Ankara: ASAM Yayınları.
- Karabağlı, M. C. (1990), *Karabağ Tarihi*, T. Sünbül (çev.), Ankara: Kök Yayınları.
- Karabıyık, O. (1984), *Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü*, İstanbul: Hizmet Ltd. Şirketi Yayınları.
- Kaşgarlı, M. A. (1990), *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara: Kök Yayınları.
- Kılıç, D. (2000), *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, No: 11, Kafkasya Araştırmaları Dizisi-2.

- King, C. (2001), "The Myth of Ethnic Warfare, Understanding Conflict in the Post-Cold War World", *Foreign Affairs*, 80 (6), 165-70.
- Kocharian, R. (7 Eylül 2001), "To Win a Peace is of Paramount Importance", *Caspian News Agency CNA*, <<http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/news/0019.html>>.
- Kouliev, E. (17 Mayıs 2001), *Letter Dated 16 May 2001 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General*, A/56/75-S/2001/489.
- Levine, S. (1993), "When the Victim Becomes the Bully, Armenia: Winning is bad for its reputation", *Newsweek*, 122 (22), 50.
- Libaridian, G. J. (1988), *The Karabakh File*, Cambridge: Zoryan Institute, <<http://www.cilicia.com/armo19i.html>>.
- Libaridian, G. J. (2001), *Ermenilerin Devletleşme Sınavı, Bağımsızlıktan Bugüne Ermeni Siyasi Düşünüşü*, A. Taşlıca (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Libaridian, G. J. ve Yunusov, A. (1998), "New approaches to Nagorno-Karabakh: A Window of Opportunity?", *East West Institute Policy Brief*, 3, <<http://www.ciaonet.org/pbei/ewi/ewi02.html>>.
- Longworth, R. C. (14 Nisan 1998), "Armenia's 'Angel Of Karabakh', Armenians Acquire Roots of Power", *Chicago Tribune*, <<http://www-scf.usc.edu/~baguirov/azeri/longworth3.htm>>.
- Makas, Z. A. (1990), *Azerbaycan'ın Tarihi ve Kültürel Coğrafyası*, Ankara: Kök Yayınları.
- Malkasian, M. (1996), "Gha-ra-bagh!", *The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia*, Detroit: Wayne State University Press.
- Maresca, J. J. (1995), "A "Peace Pipeline" to End the Nagorno-Karabakh Conflict", *Caspian Crossroads Magazine*, 1 (Winter), <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/6.htm>>.
- McCarthy, J. (1998), *Ölüm ve Sürgün, 'Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi'*, (çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Melander, E. (2001), "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited, Was the War Inevitable?", *Journal of Cold War Studies*, 3 (2), 48-75.

- Mooradian, M. ve Druckman, D. (1999), "Hurting Stalemate or Mediation? The Conflict Over Nagorno-Karabakh, 1990-95", *Journal of Peace Research*, 36 (6), 709-27.
- Mukomel, V. I. (2001), "Demographic Consequences of Ethnic and Regional Conflicts in the CIS", M. Vale (çev.), *Russian Social Science Review*, 42 (3), 22-31.
- Mutafian, C. (1994), "Karabagh in the Twentieth Century", L. Chorbajian, P. Donabedian ve C. Mutafian (der.), *The Caucasian Knot, The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh* içinde, Londra: Zed Books, 109-70.
- Müller, D. (2000), "The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91", *Central Asian Survey*, 19 (1), 41-77.
- Nissman, D. (1995), "Competition for Pipeline Route Heats Up", *Caspian Crossroads Magazine*, 1 (Winter), <<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/7.htm>>.
- Novikova, G. (2000), "Armenia and the Middle East", *Middle East Review of International Affairs*, 4 (4), <http://www.ciaonet.org/olj/meria/meria00_nog01.html>.
- O'Ballance, E. (1997), *Wars in the Caucasus, 1990-95*, Houndmills: Macmillan Press Ltd.
- Onk, N. (1997), *Azerbaycan Karabağ Tarihi*, İstanbul: y.e.y..
- Özkan, Z. (2001), *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul: TSK Mehmetçik Vakfı ve TSK Dayanışma Vakfı Yayınları.
- Papazian, D. R. (2000), "George A. Bournoutian: Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889: A Documentary Record", *The Journal of the Society for Armenian Studies*, 10, <<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/papazian/1797.html>>.
- Pashayeva, G. (2000), "Knotty Issue with Three Variables", *Private View*, Autumn, 68-74.
- Paşayev, A. (y.t.y.), Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu, <http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/cumhuriyet/Azerbaycan_ermenisorunu/giris.htm>.
- Public International Law & Policy Group ve The New England Center For International Law & Policy (2000), *The Nagorno-Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution*, Washington D.C..

- Rähimova, N. Fq. (y.t.y.), *Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan Kütləvi Surtiddə Deportasiyası (1948-1953)*, (Yüksek Lisans Tezi), <<http://www.geocities.com/WallStreet/Bank/7358/deportation.htm>>.
- Raptis, K. (1998), *Nagorno Karabakh and the Eurasian Transport Corridor*, (OP98.03).
- Rieff, D. (1997), "Nagorno-Karabakh, Case Study in Ethnic Strife", *Foreign Affairs*, 76 (2), 118-32.
- Rutland, P. (1995-96), "Ermenistan'da Demokrasi ve Milliyetçilik", C. Ekiz (çev.), *Avrasya Dosyası*, 2 (4), 7-36.
- Sarıahmetoğlu, N. (1998), "Kafkasya-Ötesi'ndeki Siyasal Gelişmeler ve Hazar Petrolleri", A. Yalçınkaya (der.), *Türk Cumhuriyetleri Ve Petrol Boru Hatları* içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları, 23-38.
- Saroyan, M. (1997), *Minorities, Mullahs, and Modernity: Reshaping Community in the Former Soviet Union*, Berkeley: International & Area Studies University of California.
- Selimov, S. (24 Ağustos 2001), "Peace Over Nagorno-Karabakh Remains Elusive as the Populaces Drift Further Apart", *EurasiaNet*, <<http://www.reliefweb.int/w/rwb.nsf/6686f45896f15dbc852567ae00530132/da88637c8b97730cc1256ab5002dd6f5?OpenDocument>>.
- Sneider, D. (1995), "Ethnic Conflict in Ex-Soviet Region Keeps Riches Out of Reach", *Christian Science Monitor*, 87 (130), 7.
- Soltan, E. (2001), "Coğrafya, Tarih ve Rus Kimliği", *Avrasya Dosyası*, *Rusya Özel*, 6 (4), Kış, 64-94.
- Starr, S. F. (2001), "Altitude Sickness, Poverty and Violence in the Mountains", *The National Interest*, Fall (65), 90-100.
- Swietochowski, T. (1995), *Russia and Azerbaijan, 'A Borderland in Transition'*, New York: Columbia University Press.
- Swietochowski, T. (1999), "Azerbaijan: Perspectives from the Crossroads", *Central Asian Survey*, 18 (4), 419-34.
- Taşkiran, C. (1995), *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

- Tchilingirian, H. (1999), "Nagorno-Karabakh: Transition and the Elite", *Central Asian Survey*, 18 (4), 435-61.
- Theisen, S. (1999), "Mountaineers, Racketeers and the Ideals of Modernity: Statebuilding and Elite-Competition in Caucasia", O. Højris ve S. M. Yürükel (der.), *Contrasts And Solutions In The Caucasus* içinde, Aarhus: Aarhus University Press, 140-58.
- Uhlig, M. A. (1994), "The Karabakh War", *World Policy Journal*, 10 (Winter 1993-94), 47-52.
- van der Leeuw, C. (1998), "Armenian Terrorism and Its Role in the War Over Upper-Karabakh", M. Tütüncü (der.), *Caucasus: War and Peace* içinde, Haarlem: SOTA, 17-21.
- Vartian, R. (1995), "The Armenian-Azerbaijani Dispute As Seen From The U.S.—Two Views Turkish, Azerbaijani Blockades Of Armenia And Karabakh Waste U.S. Tax Dollars", *Washington Reports on Middle East Affairs*, (January/February), 28-9.
- Walker, C. J. (1991), *Armenia and Karabagh, The Struggle For Unity*, Londra: Minority Rights Publications.
- Walker, E. W. (1998), "No Peace, No War in the Caucasus: Secessionist Conflicts in Chechnya, Abkhazia and Nagorno-Karabakh", *Strengthening Democratic Institution*, (February), <<http://www.ciaonet.org/wps/wae01/html>>.
- Yıldırım, D. ve Özönder, M. C. (1990), *Karabağ Dosyası*, Ankara: TKAE Yayınları.